

Św. Izydor z Sewilli, *O rzekach*

(*Etymologiae*, XIII, 21: *De fluminibus*, CPL 1186)

1. Wstęp

Izydor z Sewilli (ok. 560-636) zapisał się na kartach historii jako biskup, wybitny uczyony, znawca łacińskiej literatury pogańskiej i chrześcijańskiej, wszechstronny pisarz, autor pism teologicznych, historycznych i dydaktycznych, twórca drobnych utworów poetyckich, wreszcie epistolograf¹. Nieprzemijającą sławę przyniosło Izydorowi dzieło pt. *Etymologiae sive Origines* (napisane w latach 624-636)², rodzaj encyklopedii w dwudziestu księgach, stanowiącej nieocenione kompendium ówczesnej wiedzy z zakresu sztuk wyzwolonych (*artes liberales*), nadto religii, prawa, historii, medycyny, zoologii, agronomii, geografii, etnologii czy architektury. Księga XIII tego interdyscyplinarnego traktatu, zatytułowana *De mundo et partibus*, została poświęcona zagadnieniom dotyczącym wszechświata i jego części. Biskup Sewilli podaje w niej ogólne informacje na temat m.in. wszechświata i jego budowy, nieba i jego części (np. pięciu kręgów nieba, atmosfery), zjawisk meteorologicznych (np. tęczy, chmur, wiatrów, grzmotów, błyskawic), wody i różnych jej rodzajów (np. mórz, oceanów, zatok morskich, cieśnin, jezior, stawów, rzek). Należy w tym miejscu odnotować, że zasadnicze kwestie związane z kosmogonią i historią naturalną poruszył Izydor już wcześniej, bo w roku 613, w innym dziele noszącym tytuł *De natura rerum*³.

Spośród bogactwa treści zawartych w XIII księdze *Etymologii* naszą szczególną uwagę zwrócił obszerny rozdział dwudziesty pierwszy (*De fluminibus*), traktujący o najważniejszych rzekach starożytnego świata.

¹ Por. T. Krynicka, *Izydor z Sewilli*, Kraków 2007.

² Por. A.V. Canale, *Quadro storico*, w: Isidoro di Siviglia, *Etimologie o Origini*, t. 1, red. A.V. Canale, Novara 2014, 26.

³ Por. Św. Izydor z Sewilli, *O naturze rzeczy (rozdz. IX-XXVIII)*. *De natura rerum*, CPL 1188, tł. P. Skowroński, VoxP 36 (2016) t. 65, 835-857.

Bardzo ogólny wykład na ten sam temat zawarł Sewilczyk w trzeciej i ostatecznej edycji wspomnianego pisma *De natura rerum*, w geograficzno-etymologicznym apendyksie *De nominibus maris et fluminibus* (rozdz. XLVIII)⁴.

Hydrografią starożytnego świata zajmowali się zarówno wielcy poeci, jak i wybitni pisarze o szerokich zainteresowaniach. Już Hezjod, najśłynniejszy poeta beocki, zamieścił w *Teogonii* krótki katalog znanych mu rzek⁵. Prozaiczne traktaty o rzekach świata antycznego napisali m.in. Kallimach z Cyreny, Warron, a Pliniusz Starszy poświęcił im sporo uwagi w swojej encyklopedii zatytułowanej *Naturalis historia*. Bliżej nieznanymi pisarz rzymski Wibiusz Sekwester stworzył alfabetyczny katalog rzek, źródeł i jezior występujących w rzymskiej literaturze pięknej (*Vibii Sequestri de fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, montibus, gentibus per literras libellus*)⁶. W literaturze greckiej zachowało się analogiczne dzieło noszące tytuł *Περὶ ποταμῶν*, które tradycja rękopiśmienna przypisała słynnemu pisarzowi greckiemu Plutarchowi z Cheronei⁷. Nie były to jedyne próby opisu antycznych hydronimów, gdyż autor traktatu *Περὶ ποταμῶν* odwołuje się do niezachowanych dzieł swoich poprzedników, między innymi Agatoklesa z Miletu, Agatona z Samos, Archelaosa, Arystonima, Arystotelesa, Chrysermosa, Ktezjasza z Knidos, Demaratosy, Demonstratosy z Apamei, Leona z Bizancjum, Nikanora z Samos, Sostratosy z Nysy, Timagorasa, Timoteosa. Widzimy zatem, że zainteresowanie rzekami było do tego stopnia powszechne, że biskup Sewilli nie omieszkiał podążyć drogą dłuższej, bo wywodzącej się od Hezjoda, tradycji.

W ustępie dotyczącym rzek antycznej ekumeny Izydor z Sewilli omówił w pierwszej kolejności terminy hydrograficzne, starając się – zgodnie z tytułem dzieła – wyjaśnić ich etymologię i pochodzenie. Następna partia, poświęcona biblijnym nazwom rzek, zaczyna się od wyliczenia czterech rajszych cieków. Autor podążył w swym opisie za Księgą Rodzaju (2,10-14), która przynosi następujące wiadomości:

⁴ Por. J. Fontaine, *Introduction*, w: Isidore de Séville, *Traité de la nature, suivi de l'Épître en vers du roi Sisebut à Isidore*, red. J. Fontaine, Bibliothèque de l'École des hautes études hispaniques 28, Bordeaux 1960, 82. Zob. Krynicka, *Izydor z Sewilli*, s. 57.

⁵ Por. Hezjod, *Theogonia*, 337-345, tł. J. Łanowski, w: Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, Warszawa 1999, 41.

⁶ Por. Vibius Sequester, *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, montibus, gentibus per literras libellus*, red. R. Gelsomino, Lipsiae 1967.

⁷ Por. Plutarc, *Fiumi e monti, introduzione, testo critico, traduzione e commento*, red. E. Calderón – A. De Lazzer – E. Pellizer, Napoli 2003. Zob. także: Plutarc, *Vidas de los diez oradores. Sobre la astucia de los animales. Sobre los ríos*, oprac. I. Rodríguez Moreno, Madrid 2005.

Z Edenu zaś wypływała rzeka, aby nawadniać ów ogród, i stamtąd się rozdzielała, dając początek czterem rzekom. Nazwa pierwszej – Pizon; jest to ta, która okrąży cały kraj Chawila, gdzie się znajduje złoto. A złoto owej krainy jest wyborne; jest tam także wonna żywica i onyks. Nazwa drugiej rzeki – Gichon; okrąży ona cały kraj Kusz. Nazwa rzeki trzeciej – Chiddekel; płynie ona na wschód od Aszszuru. Rzeka czwarta to Perat⁸.

W przekonaniu Izydora cztery rzeki noszące nazwy Pizon, Gichon, Chiddekel oraz Perat wypływają z Edenu i następnie toczą swoje wody po Ziemi. Autor *Etymologii* kojarzy je z czterema potężnymi i sławnymi rzekami: Gangesem, Nilem, Tygrysem i Eufratem. Następnie Sewilczyk wylicza inne rzeki płynące w Azji, włącznie z Tanaisem (Donem), który jego zdaniem oddziela Azję od Europy. Nadchodzi teraz kolej na największe lub najbardziej znane cieki europejskie wyliczone w kolejności geograficznej ze wschodu na zachód, co sprawia, że w końcowej partii omówione zostają główne rzeki Hiszpanii (noszące miano *Iberus*, *Mineus*, *Durius*, *Tagus*, *Baetis*), które prawdopodobnie znał (lub mógł znać) Izydor z autopsji. Ważnym elementem opisu hydrografii świata antycznego jest objaśnienie nazw wodnych bazujące na ówczesnej wiedzy geograficznej dobrze wykształconego mieszkańca zachodniej Europy.

Biskup Sewilli w opisie rzek przywołuje *nominatim* Hieronima, Lukana, Marcialisa, Owidiusza, Pakuwiusza, Sallustiusza oraz Wergiliusza (dwukrotnie), cytując w większości przypadków fragmenty ich dzieł. Nie ulega jednak wątpliwości, że do opracowania passusu poświęconego starożytnej hydronimii wykorzystał on też inne źródła zarówno chrześcijańskie (m.in. dzieła św. Ambrożego, św. Hieronima, Laktancjusza), jak i pogańskie (m.in. gramatyczno-etymologiczne dzieło *O języku łacińskim* Warrona, komentarze Serwiusza Maurusa, wybitnego rzymskiego gramatyka, scholiasty pieśni Wergiliusza, *Historię naturalną* Pliniusza Starszego, *Zbiór rzeczy godnych pamięci* Solinusa).

Rozdział *De fluminibus* z uwagi na swój kompendialny i interdyscyplinarny charakter stanowi ponadczasową, ciekawą lekturę, obfitującą w wiele cennych uwag z zakresu językoznawstwa (etymologii), geografii, historii i mitologii. Za sprawą Izydorowego opracowania antyczny czytelnik, żądny uporządkowanej wiedzy, otrzymuje w przystępnej formie podstawowe informacje o najważniejszych rzekach, z którymi zetknęła się grecko-rzymska cywilizacja. Prezentowany poniżej przekład daje ogólne wy-

⁸ Cytat za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Poznań 2000.

obrażenie o stanie wiedzy wielu pokoleń Europejczyków korzystających z encyklopedycznego dzieła biskupa Sewilli.

2. Bibliografia

2.1. Wydania tekstu

Migne J.P., Parisii 1878, PL 82, 489-494.

Lindsay W.M., *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*, t. 1-2, Oxonii 1911.

2.2. Przekłady nowożytne

Angielski:

Barney S.A. – Lewis W.J. – Beach J.A. – Berghof O., *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge 2006.

Włoski:

Valastro Canale A., *Isidoro di Siviglia, Etimologie o Origini*, t. 1-2, Novara 2014.

2.3. Opracowania

Агеева Р.А., *Происхождение имен рек и озер*, Москва 1985.

Albaigès J.M., *Enciclopedia de los topónimos españoles*, Barcelona 1998.

Beekes R., *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden – Boston 2010.

Bijak U., *Nazwy wodne dorzecza Wisły. Potamonimy odapelatywne*, Kraków 2013.

Carnoy A., *Dictionnaire étymologique de la mythologie gréco-romaine*, Louvain 1957.

Δάρμος Κ.Π., *Οι αρχαίοι ποταμοί της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2007.

Dizionario di toponomastica. Storia e significato dei nomi geografici italiani, red. G. Gasca-Queirazza et alii, Torino 2005.

Faure Sabater R., *Diccionario de nombres geográficos y étnicos del mundo*, Madrid 2004.

Félice R. de, *Les noms de nos rivières. Leur origine. Leur signification*, Paris 1906.

Ferrari A., *Dizionario del luoghi del mito. Geografia reale e immaginaria del mondo classico*, Milano 2011.

García Alonso J.L., *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*, Vitoria 2003.

- Georgiev V., *Die altgriechischen Flussnamen*, Sofia 1958.
- Kaczyńska E., *Glosy obcojęzyczne w dziele Pseudo-Plutarcha De fluviis*, „Meander” 68 (2013) 56-71.
- Krynicka T., *Świat roślin w XVII księdze Etymologii Izydora z Sewilli*, Lublin 2007.
- Krynicka T., *Izydor z Sewilli*, Kraków 2007.
- Lexikon der indogermanischen Verben*, red. H. Rix, Wiesbaden 2001.
- Marcato C., *Nomi di persona, nomi di luogo. Introduzione all'onomastica italiana*, Bologna 2009.
- Μπίρης Κ.Η., *Αι τοπωνυμίας της πόλεως και των περιοχών των Αθηνών*, Αθήνα 2006.
- Pellegrini G.B., *Toponomastica italiana. 10000 nomi di città, paesi, frazioni, regioni, contrade, fiumi, monti spiegati nella loro origine e storia*, Milano 2008.
- Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern – München 1959.
- Pomponiusza Meli Chorografia czyli Opis kręgu ziemi*, tł. M. Golias, Piotrków Trybunalski 2011.
- Renzo A., *Nomi d'Italia. Origine e significato dei nomi geografici e di tutti i comuni*, Novara 2009.
- Rosól R., *Frühe semitische Lehnwörter im Griechischen*, Frankfurt am Main 2013.
- Rozwadowski J., *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948.
- Sobotka P., *Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*, Warszawa 2015.
- Staszewski J., *Mały słownik. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Warszawa 1968.
- Tischler J., *Kleinasiatische Hydronymie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen*, Wiesbaden 1977.
- Tronina A. – Walewski P., *Biblijne nazwy osobowe i topograficzne. Słownik etymologiczny*, Częstochowa 2009.
- Vaan M. de, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden – Boston 2008.
- Witczak K.T., *The Latin Origin of the River Name Tiberis*, „Latomus: Revue d'études latines” 73 (2014) z. 1, 3-10.

3. Przekład⁹

1. Rzeka (*fluuius*) to nieprzerwany wypływ wody; została tak nazwana, ponieważ ciągle płynie (*a fluendo perpetim*)¹⁰. Ściśle zaś mówiąc, wyrazem

⁹ Przekładu dokonano na podstawie dwujęzycznego wydania: A. Valastro Canale, *Isidoro di Siviglia, Etimologie o Origini*, t. 2, Novara 2014, 150-161.

¹⁰ Podana etymologia jest poprawna. Zob. rdzeń pie. *bhleuH- ('płynąć'; por. *Lexikon der indogermanischen Verben*, red. H. Rix, Wiesbaden 2001, 90), skąd łac. *fluō*

flumen określa się samą wodę, a wyrazem *fluvius* – jej bieg¹¹. Słowo *flumen* jest wcześniejsze niż *fluvius*, jako że woda poprzedza swój bieg. Można wyróżnić dwa rodzaje wody płynącej: wodę rwącą (*torrens*) oraz wodę biejącą (*flumen vivum*). O tej ostatniej mówi Wergiliusz: *Donec me flumine vivo abluero* (‘Dopóki świeżą wodą się nie obmyję’)¹².

2. Potok (*torrens*) to woda płynąca z impetem. Został tak nazwany, ponieważ przybiera podczas deszczu, z powodu zaś suszy „jest przypiekany” (*torrescit*), to znaczy wysycha¹³. O nim mówi Pakuwiusz: *Flammeo vapore torrens torret* (‘Potok praży gorącą parą’)¹⁴. Jego nazwę Grecy utworzyli od zimy (*ab hieme*)¹⁵, my natomiast – od lata (*ab aestate*)¹⁶. Tamci nazwali go od pory roku, w której się tworzy, my – od pory roku, w której wysycha.

3. Wyrazem *amnis* określa się rzekę płynącą w gaju, wśród zieleni; zawdzięcza nazwę pięknemu otoczeniu (*ex amoenitate*)¹⁷.

(‘płynąć, ociekać, wypływać, rozlewać się’), gr. att. φλέω (‘wytryskać, obfitować’), φλύω (‘przelewać się, wytryskać, wrzeć, burzyć się’), stpol. *bluję, blwać* (‘wymiotować’).

¹¹ Definicję apelatywów *fluvius* i *flumen* wprowadził jako pierwszy M. Terencjusz Warron (*Ling.* V, 27): *fluvius, quod fluit, item flumen [...]; flumen quod fluit continue*.

¹² Por. Vergilius, *Aeneis*, II, 719 (tł. własne). Zob. Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, tł. T. Karyłowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, 65: „póki żywe tonie nie obmyją mnie”.

¹³ Por. Servius, *Commentarii in Vergilii Aeneidos libros*, II, 305: „Torrens fluvius qui aestate siccatur, unde et nomen accepit”.

¹⁴ Trzy pierwsze wyrazy tego cytatu, pochodzące z tragedii Pakuwiusza pt. *Antiopa*, stanowią część dłuższego passusu (frg. 12-14 Ribb.): „[...] sol si perpetuo siet, / flammeo vapore torrens terrae fetum exusserit. / Omnia nocti ni interveniat sol pruina obriguerint” (‘Jeśliby słońce nieprzerwanie świeciło, gorącą parą potok spaliłby płody ziemi. Wszystko zdrętwiałoby od szronu, jeśliby słońce nie stanęło nocy na przeszkodzie’).

¹⁵ Chodzi o grecki termin hydrograficzny χειμάρροος (att. χειμάρρους m.) (‘potok wezbrany w porze zimowej, rwący potok, rzeka, strumień’), por. ap. χειμών m. (‘zima’) i czas. ρέω (‘płynąć’). Zob. Servius, *Commentarii in Vergilii Aeneidos libros*, II, 305: „Cui [sc. torrenti] Graeci per contrarium dedere vocabulum; nam χειμάρροον dixerunt a tempore quo crescit”.

¹⁶ Por. Izydorową etymologię łac. *aestas* (*Etym.* V, 35, 4): „aestas dicitur ab aestu, id est a calore” (‘Przyjmuje się, że wyraz *aestas* pochodzi od *aestus*, tj. od ciepła’). Rzymianom znana była poprawna etymologia wyrazu za sprawą Warrona (*Ling.* VI, 9), który dopuszczał zestawienie łacińskiego apelatywu z greckim czasownikiem αἶθω (‘zapalać, rozpalać, płonąć’; < pie. **h₂eidh-* ‘ts.’). Por. też łac. *aedes* (‘dom, świątynia’; pierwotnie ‘ognisko domowe, ogień sakralny’).

¹⁷ Łaciński apelatyw *amnis* wywodzi się z pie. **h₂eb-n-* (‘rzeka’). Por. stirl. *ab, aub*, także *abann* f. (‘rzeka’), wal. *aŋon* f. (‘rzeka’; < pracelt. **abonā*); het. *hapaš* c. (‘rzeka’), palajskie *hapaš* ‘ts.’ (< praanat. **h₂eb-*). Zob. M. de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden – Boston 2008, 39. W starożytności popular-

4. *Decursus* ('spad') jest to właściwie koniec biegu wody albo jakiegokolwiek innej rzeczy. Kanały (*rivi*) zostały tak nazwane, ponieważ wykorzystywane są do odprowadzania wody (*deriventur*)¹⁸ do irygacji (*ad inrigandum*), tj. do zaopatrywania pól w wodę (*ad inducendum aquas in agris*). Słowo *inrigare* ('nawadniać') znaczy bowiem to samo co *inducere* ('doprowadzać [wodę]').

5. Wir (*gurgēs*) jest to, ściśle mówiąc, głęboki punkt w rzece. Studnia (*puteus*) to wydrążone miejsce, z którego czerpie się wodę; nazwana tak od picia (*a potatione*)¹⁹. Źródło (*fons*) jako początek wypływającej wody [podziemnej] zwie się tak z tego powodu, że wylewa wody (*fundans aquas*)²⁰.

6. Niektóre rzeki otrzymały nazwy z powodu swych charakterystycznych właściwości. Warte odnotowania są zwłaszcza te, które często pojawiają się w dziełach historycznych.

7. Geon²¹ to rzeka wypływająca z Edenu (*Paradisus*) i opasująca całą Etiopię²², która zawdzięcza nazwę temu, że wskutek podnoszenia stanu

ne było objaśnienie wyrazu *amnis* za pomocą czasownika *ambīre* ('obchodzić, opływać, otaczać') bądź jego synonimów. Zob. Varro, *Ling.* V, 28; Fest, *De verborum significatione* 16 (Müller).

¹⁸ Rzeczownik *rīvus* m. ('mały strumień, potok, kanał'), poprawnie zestawiony z czasownikiem *derivare* ('odprowadzać wodę, kierować w inną stronę, odwracać bieg płynącej wody'), pozostaje w związku z skt. *rīyate* ('płynąć gwałtownie [powodując wiry], wirować'), skt. *rītī-* f. ('strumień, ruch'), gr. ῥίπνω ('wzburzać, poruszać'; < pie. **h₃reiH-* – 'falować, wrzeć, kipieć, wirować, kręcić się'). Zob. J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern – München 1959, 330-331; Rix, *Lexikon*, s. 305.

¹⁹ Objaśnienie Izidora niewątpliwie należy do kategorii etymologii fantastycznych. Trzeba jednak przyznać, że źródłosłów apelatywu *puteus* nie został jak dotąd wskazany. Wyraz najczęściej jest zestawiany z łacińskim czasownikiem *putare* ('oczyszczać, przycinać'), por. też miasto w pobliżu Neapolu zwane *Puteoli* m. pl. (dosł. 'studzienki'). Niektórzy językoznawcy uważają łaciński wyraz za zapożyczenie. Zob. de Vaan, *Etymological Dictionary*, s. 502.

²⁰ Termin hydrograficzny *fons* wywodzi się z pie. **dhonh₂-ti-* ('płynący'). Por. skt. *dhani* ('biec, płynąć'; < ie. **dhéh₂-*), awest. *dānu-* ('rzeka'), oset. *don* ('woda, rzeka'; < prair. **dānu-*). Zob. Pokorny, *Indogermanisches*, s. 249; Rix, *Lexikon*, s. 144; de Vaan, *Etymological Dictionary*, s. 231. Wyraz *fons* nie ma nic wspólnego z czas. *fundere* ('lać, wylewać'; < ie. **ǵhu-n-d-*), który zresztą jest sabinizmem (łacińska forma brzmiałaby **hundere*).

²¹ Pod nazwą Geon kryje się zapewne biblijny Gichon (hebr. גִּיחֹן), jedna z czterech rajszych rzek (Rdz 2,13). Por. hebr. *gichon* ('kpiel'). Zob. A. Tronina – P. Walewski, *Biblijne nazwy osobowe i topograficzne. Słownik etymologiczny*, Częstochowa 2009, 126.

²² W starożytności pod nazwą Etiopii rozumiano ogólnie obszar położony na południu Ziemi, którego mieszkańcy wystawieni byli na silne działanie promieni słonecznych. Por. gr. etnonim Αἰθίοπες ('Etiopczycy') < gr. αἶθω ('rozpalać') < pie. **h₂eidh-* 'ts.?

swojej wody nawadnia ziemię Egiptu; grecki bowiem wyraz γῆ oznacza po łacinie ‘ziemię’. Tę rzekę Egipcjanie nazywają Nilem²³ z powodu nanieśionego przez nią mułu, który użyźnia glebę; stąd rzeka nosi nazwę Nil, to znaczy νέα ἰλύς (‘nowy muł’)²⁴, albowiem Nil dawniej po łacinie był nazywany *Melo*²⁵. Rzeka bierze początek w Jeziorze Nilowym²⁶, skąd kieruje się na południe, a następnie ku Egiptowi, gdzie smagana podmuchami Akwilonu, wiejącego z północy, stawia gwałtowny opór, a wzbierając, zalewa Egipt²⁷.

8. Rzeka Ganges²⁸, którą Pismo Święte nazywa Piszon (*Phison*), wypływa z Edenu (*Paradisus*) i zmierza w kierunku Indii. [Ganges] nosi nazwę

Autorzy okresu klasycznego nazwą *Aethiopia* (gr. Αἰθιοπία) określali kraj położony w górnym biegu Nilu (poniżej Egiptu), rozciągający się pomiędzy pierwszą kataraktą (dzis. Aswān w Egipcie) a czwartą (dzis. Meroe w północnym Sudanie), zwany też Nubią. Egipcjanie początkowo tylko Górną Nubię, z czasem cały kraj, nazywali Kuszem (egip. *Kwś*) wzmiankowanym w kontekście rajskiej rzeki w Rdz 2,13: „Nazwa drugiej rzeki – Gichon; okrąża ona cały kraj – Kusz”.

²³ Nil (gr. Νεῖλος, łac. *Nilus*, dzis. Nahr an-Nil) – najdłuższa rzeka świata (o długości 6695 km), formująca się z dwóch rzek źródłowych Nilu Niebieskiego i Nilu Białego (zw. w górnym biegu Kagerą), wypływających odpowiednio z Jeziora Tana (w Etiopii) i Jeziora Wiktorii (w Ugandzie). Obie odnogi łączą się w okolicach Chartumu w Sudanie. Nil uchodzi do Morza Śródziemnego rozległą deltą (por. Catul. XI, 7-8: „septemgeminus [...] Nilus” – ‘Nil mający siedem ujść’). Por. Hieronymus, *De situ et nominibus locorum Hebraicorum liber*, 215, PL 23, 945: „Geon, fluvius, qui apud Aegyptios Nilus vocatur, in paradiso oriens, et universam Aethiopiam circumiens”.

²⁴ Por. Servius, *Commentarii in Vergilii Aeneidos libros*, IX, 30: „Nilus dictus est quasi νέαν ἰλύν, hoc est novum limum trahens”.

²⁵ Por. Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione*, 124 (Müller): „Melo nomine alio Nilus vocatur”; Servius, *Commentarii in Vergilii Aeneidos libros*, IV, 246: „Nilus [sc. Latine dicitur] Melo”.

²⁶ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XXXII, 3: „[sc. Nilus] lacum efficit, quem Nilidem dicunt”. Pod łacińską nazwą *Nilis lacus* (< gr. *Νειλίς λίμνη) kryje się zapewne Jezioro Wiktorii (ok. 69 km² powierzchni), największy zbiornik wodny w Afryce.

²⁷ Por. Ambrosius, *Hexaameron*, II, 3, 12, PL 14, 163: „Nilus effuso Aegyptum stagnans flumine” (‘Nil występuje z brzegów, zalewając Egipt’). Zob. Św. Ambroży, *Hexaameron*, tł. W. Szolński, Warszawa 1969, 69.

²⁸ Ganges (gr. Γάγγης) – rzeka w południowej Azji (o długości 2700 km lub 10 000 stadiów według Strabona, *Geogr.* XV 689) ze źródłami w Himalajach (stgr. Ἡμωδὰ ὄρη), przepływa przez Indie i Bangladesz. Tworząc wraz z rzeką Brahmaputrą największą na świecie deltę (‘pięcioramienną’ według Ptolemeusza, *Geogr.* VII, 1, 18), uchodzi do Zatoki Bengalskiej (stgr. Γαγγητικὸς κόλπος). M. Monier-Williams (*A Sanskrit-English Dictionary*, Delhi 1999, 341) objaśnia nazwę Gangesu jako „swift-goer” (‘prędko idący, tj. płynący’). Nazwa rzeki z czasem uległa apelatyzacji i przybrała znaczenie hy-

Piszon, co znaczy ‘zbiorowisko’ (*caterva*)²⁹, ponieważ przyjmuje dziesięć dużych dopływów, które tworzą tę jedną rzekę. Ganges zawdzięcza nazwę Gangarowi³⁰, królowi Indii. Opowiadają, że wzbiera jak Nil³¹ i rozlewa się na ziemię Orientu.

9. Tygrys (*Tigris*)³² to rzeka w Mezopotamii, która wypływa z Edenu (*Paradisus*)³³ i zmierza w kierunku asyryjskich granic; po zakreśleniu wielu zakoli wpada do Morza Martwego. [Rzeka] została tak nazwana z powodu jej wartkiego nurtu jakby na podobieństwo do tygrysa (*tigris*), dzikiego zwierzęcia, które potrafi w biegu osiągnąć ogromną prędkość³⁴.

drograficzne (‘rzeka’). Por. syng. *gaṅgā* f. (‘rzeka’), asam. *gāṅg* f. (‘Ganges; rzeka’), beng. *gāṅ* (‘rzeka, zwł. Ganges’), hi. *mar-gāṅ* m. (‘suchorzecze, suche koryto rzeki’). Zob. R.L. Turner, *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*, London 1966, 211. Najbardziej znanym polskim przykładem terminu hydrograficznego, powstałego w wyniku apelatyzacji nazwy rzecznej, jest wyraz „dunaj” (‘głęboka woda, głębina, rzeka, strumień, woda’; < n. rz. Dunaj). Zob. U. Bijak, *Nazwy wodne dorzecza Wisły. Potamonimy odaplatywne*, Kraków 2013, 61.

²⁹ Nazwa rajskiej rzeki Piszon (hebr. פִּישׁוֹן), kojarzonej z Gangesem, oznacza (‘rzekę) tryskającą’. Zob. Tronina – Walewski, *Biblijne nazwy*, s. 218 (Rdz 2,11; Syr 24,25). Por. Hieronimus, *De situ et nominibus locorum Hebraicorum liber*, 211, PL 23, 943: „Fison, quod interpretatur, caterva: fluvius quem nostri (Graeci) Gangen vocant, de paradiso exiens, et pergens ad Indiae regiones, post quas erumpit in pelagus”.

³⁰ Gangarydami (łac. *Gangaridae*) nazywano ludy mieszkające po obu stronach Gangesu (Serv. *Sch. in Georg.* III, 27).

³¹ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, LII, 6: „Gangen quidam [...] Nili modo exultare contendunt”.

³² Tygrys (gr. Τύγρις || Τίγρις, dzis. Nahr Dijlah) – rzeka o długości 1950 km biorąca początek w Taurusie Armeńskim (górach wznoszących się we wschodniej Turcji), ok. 25 km na pd. wsch. od miasta Elâzığ. Tygrys stanowi granicę pomiędzy Turcją i Syrią na odcinku 44 km. Płyne przez Irak Niziną Mezopotamską, w środkowym biegu mija Bagdad. Łączy się z Eufratem, z którym, tworząc rzekę Szatt al-Arab (o długości ok. 150 km), wpada do Zatoki Perskiej.

³³ Z pewnością chodzi tu o Chidekkel (hebr. חִידְקֵל), rajska rzekę identyfikowaną z Tygrysem. Zob. Tronina – Walewski, *Biblijne nazwy*, s. 268 (Rdz 2,14; Tb 6,1-2.; Jdt 1,6; Syr 24,25; Dn 10,4).

³⁴ Izydor z Sewilli w innym miejscu swoich *Etymologii* (XII, 2, 7) podaje *explicite*, że hydronim *Tigris* wywodzi się od wyrazu *tigris* (‘tygrys’), który w języku perskim i medyjskim oznacza ‘strzałę’: „tigris vocata propter volucrum fugam; ita enim nominant Persae et Medi sagittam. [...] ex cuius nomine flumen Tigris appellatur, quod is rapidissimus sit omnium fluviorum” (‘tygrys został tak nazwany z powodu szybkiego biegu; tym bowiem wyrazem Persowie i Medowie określają strzałę. Od tego wyrazu nazwano rzekę Tygrys, ponieważ jest ona najszybsza ze wszystkich rzek’). Taki wywód nazwy zwierzęcia i rzeki podał już wcześniej Warron z Reate (I wiek p.n.e.), który jednak apelatyw *tigris* wywodził z języka ormiańskiego (*Ling.* V, 100): „tigris [...] vocabulum e lingua Armenia,

10. Eufrat³⁵ jest rzeką w Mezopotamii, wypływającą z Edenu (*Paradisus*)³⁶, bogatą w kamienie szlachetne³⁷. Przepływa przez Babilonię³⁸. [Eufrat] wziął swoją nazwę od plonów lub od urodzaju, ponieważ *Ephrata*

nam ibi et sagitta et quod vehementissimum flumen dicitur Tigris”. Uznanie hydronimu *Tigris*, a co za tym idzie apelatywu *tigris* (‘strzała’), za perski zawdzięczamy żyjącemu w I wieku p.n.e. rzymskiemu historykowi Kurcjuszowi Rufusowi (*Hist. Alex. Magn.* IV, 9, 16: „Itaque, a celeritate qua defluit, Tigri nomen est inditum, quia Persica lingua Tigrim sagittam appellant”). Por. aw. *tigri-* m. (‘strzała’), aw. *tiyra-* adi. (‘spiczasty, ostry’), stpers. *tigra-* adi. (‘spiczasty, ostry’), skt. *tigmá-* ‘ts.’ oraz gr. czas. *στιζω* (‘tatuować, piętnować’). Zob. Ch. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904, 651. Popularne w starożytności objaśnienie rzeki Tygrys uważa się powszechnie za błędne. Zob. R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden – Boston 2010, 1481-1482. Należy podkreślić, że pierwotna nazwa rzeki była pochodzenia sumeryjskiego. Została ona zarejestrowana w napisach klinowych w formie *Idigna* (dosł. ‘biegnąca rzeka’, tj. szybko płynąca – running river), skąd akad. *Idiqlat*, *Diqlat*, syr. *Deqlat*, arab. *Diğla*, orm. *Dklat*, osm.-tur. *Dicle*. Zob. W.F. Albright, *The Evidence of Language*, w: *The Cambridge Ancient History*, t. 1, cz. 1, red. J. Boardman *et alii*, Cambridge 1976, 148. Rozpowszechniona w świecie zachodnim nazwa Tygrysu (łac. *Tigris* < gr. *Τίγρις*, *Τίγρις*) powstała pod wpływem staroperskiej postaci *Tigrā*, stanowiącej adaptację akadyjskiej nazwy rzecznej (pierwotnie sumeryjskiej).

³⁵ Eufrat (gr. att. *Εὐφράτης*, joń. *Εὐφρήτης*, dzis. arab. Nahr al-Furāt, tur. Fırat) – wielka rzeka zach. Azji (o długości 2760 km), tworzy się we wschodniej Turcji (na Wyzynie Armeńskiej) z dwóch rzek źródłowych Kara Su (dosł. ‘czarna woda’ = ant. *Axius* w Armenii), zw. też Eufratem Zachodnim, oraz Murat Su (= ant. *Pactolus* lub *Arsanias* w Armenii), zw. też Eufratem Wschodnim. Oba ciekі łączą się w regionie Elaziğ, niedaleko miasta Malatya (ant. *Μελιτηνή*). Eufrat płynie przez Syrię i Irak, łączy się z Tygrysem w pobliżu miasteczka al-Qurnah, formując rzekę Szatt al-Arab, która wpada do Zatoki Perskiej. W starożytności sądzono, że rzeka Eufrat uchodziła do morza osobnym korytem (np. Herodot, *Hist.* I 180).

³⁶ Z Eufratem identyfikowano Perat (hebr. פרת), jedną z czterech rzek biblijnego Edenu. Zob. Tronina – Walewski, *Biblijne nazwy*, s. 115 (Rdz 2,14; Syr 24,26). Por. Hieronimus, *De situ et nominibus locorum Hebraicorum liber*, 202, PL 23, 939: „Euphrates, fluvius Mesopotamiae, in paradiso oriens”.

³⁷ Z traktatu *De fluviis* (XX, 2) Pseudo-Plutarcha dowiadujemy się, że w wodach Eufratu występował kamień o nazwie *ἀετίτης* (‘orli kamień’), który akuszerki w czasie ciężkich porodów kładły na brzuchu rodzącej kobiety dla uśmierzenia bólów. Szlachetne kamienie, podobne do sardonyksu (odmiany chalcedonu o naprzemianległych białych i brunatnoszarych warstwach), występowały z kolei na pobliskiej górze Drimyllon. Miały one zdobić królewskie diademy. Por. Ps.-Plutarchus, *De fluviis*, XX, 4.

³⁸ Babilonia – potężne państwo przeżywające swój rozkwit w czasach panowania Hammurabiego (1792-1750 p.n.e.), zajmowało rozległą równinę Mezopotamii, rozciągającą się pomiędzy dolnymi biegami rzek Eufratu i Tygrysu. Babilonia zawdzięczała nazwę leżącemu nad Eufratem miastu Babilon.

po hebrajsku oznacza żyzność (*fertilitas*)³⁹. W niektórych miejscach Eufrat nawadnia Mezopotamię tak samo jak Nil Aleksandrię. Sallustiusz, pisarz godny zaufania, twierdzi⁴⁰, że Tygrys i Eufrat biorą początek z tego samego źródła w Armenii, dalej zaś płyną oddzielnie w różnych kierunkach, tworząc między sobą przestrzeń o ogromnej powierzchni. Ten właśnie obszar, który jest przez nie opływany, nosi nazwę Mezopotamii⁴¹. Na tej podstawie Hieronim⁴² wydał osąd, iż powinno się przyjąć inną interpretację odnośnie do rzek wypływających z Edenu.

11. Indus⁴³ to rzeka na Wschodzie, która wpada do Morza Czerwonego (*Mare Rubrum*)⁴⁴.

³⁹ Częste wylewy rzeki użyźniały w starożytności tereny leżące w jej dolinie, stąd też u św. Hieronima (*De nom. Hebr.* 48, PL 23, 854) rzeka Eufrat określana jest przydawką *frugifer* ('żyzny, płodny'). Należy jednak zaznaczyć, że pierwotna nazwa rzeki była sumeryjskiego pochodzenia i brzmiała *Buranuna*, skąd akad. *Purattu*, het. *Puranti*, elam. *Upratu*, stpers. *Ufrātu*, hebr. *Pərāt*, arab. *Furāt*, tur. *Firat*. Zob. J. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen*, Wiesbaden 1977, 53. Rzeka otrzymała nazwę od czynności „płynięcia”. Zob. J. Staszewski, *Mały słownik. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Warszawa 1968, 133.

⁴⁰ Por. Sallustius, *Historiae (fr.)*, IV, 77.

⁴¹ Mezopotamia – starożytna kraina leżąca w dorzeczu rzek Eufratu i Tygrysu, była kolebką cywilizacji sumeryjskiej i babilońsko-asyryjskiej (ob. Irak). Jej grecka nazwa Μεσοποταμία (łac. *Mesopotamia*), po raz pierwszy użyta przez Arriana (*Anab.* III, 7, 3; VII, 7, 3), oznacza 'międzyrzecze'. Por. gr. μέσος adi. ('środkowy, położony pomiędzy') i ap. ποταμός m. ('rzeka') oraz wyrażenia aram. *beyn nahrīn* ('pomiędzy rzekami'), akad. *māt birūt nārīm* 'ts.', określające rejon pomiędzy zakolem Eufratu a jego dwoma dopływami (dzis. Balīḥ oraz Ḥabur).

⁴² Por. Hieronymus, *De situ et nominibus locorum Hebraicorum liber*, 202, PL 23, 939.

⁴³ Indus – najważniejsza rzeka pd.-wsch. Azji (o długości 3180 km), wypływająca z podnóży góry Kajlas w Transhimalajach. Płynie przez zachodni Tybet (Chiny), Indie i Pakistan, uchodzi rozległą deltą do Morza Arabskiego na pd. wsch. od miasta Karaczi. W starożytności główna rzeka Persji. Nazwa perska *Hindu-*, skąd na skutek psylozy gr. Ἰνδός (> łac. *Indus*), wywodzi się od skt. ap. *sindhu-* m. / f. ('rzeka'). Por. *Sindus* u Plin. *Nat. hist.* VI, 71. Temu hydronimowi zawdzięczają swą nazwę Indie, kraj w pd. Azji położony nad Oceanem Indyjskim.

⁴⁴ Terminem *Mare Rubrum* (gr. Ἐρυθρὰ θάλασσα) w starożytności nazywano nie tylko dzisiejsze Morze Czerwone, ale też zachodnie rejony Oceanu Indyjskiego. Izydor (*Etym.* XIII, 17, 4) podaje, że Morze Czerwone dzieli się na dwie zatoki: Perską i Arabską („Hoc mare [sc. Rubrum] in duos sinus scinditur. Ex his, qui ab oriente est, Persicus appellatur, quia ora illius Persae inhabitant. Alter vero Arabicus dicitur, quod sit circa Arabiam”).

12. Hystaspes⁴⁵ był pradawnym królem Medów⁴⁶, od którego przejęła miano rzeka na Wschodzie, nosząca teraz nazwę Hydaspes⁴⁷. O tej rzece pisze Lukan⁴⁸ [...]. Choć jest to perska rzeka, niemniej jednak pojawiają się głosy, że płynie ona jeszcze bardziej na wschód [poza Persję].

⁴⁵ Już u Laktancjusza (III/IV wiek n.e.) znajdujemy wywód hydronimu *Hydaspes* od imienia króla Hystaspesa (*Div. inst.* VII, 15, 19): „Hystaspes [...] Medorum rex [...], a quo amnis nomen accepit, qui nunc Hydaspes dicitur”. Chodzi tu zapewne o Hystaspesa (stpers. *Vištāspa* ‘[mający] gotowe konie’), legendarnego króla z rodu Kejanidów, ukazanego w *Aweście*, zwolennika i protektora Zaratusztry, proroka i twórcy religii zw. zaratusztrianizmem. Od epoki hellenistycznej pod imieniem Hystaspesa krążył zbiór proctw pt. *Oracula*, z którego korzystali m.in. Laktancjusz, Justyn Męczennik, Klemens Aleksandryjski. Historyk rzymski z IV wieku n.e. Ammianus Marcellinus (*Res gest.* XXIII, 6, 32) zidentyfikował Hystaspesa, patrona Zaratusztry, z innym Hystaspesem (VI wiek p.n.e.) z perskiej dynastii Achemenidów, satrapą Partii, ojcem Dariusza I Wielkiego, władcy Persji. Ten drugi Hystaspes nigdy nie sprawował władzy królewskiej.

⁴⁶ Pod etnonimem „Medowie” (gr. *Μῆδοι*, łac. *Mēdi*) należy rozumieć starożytny lud irański spokrewniony z Persami. Media, kraina geograficzna położona na pd. wsch. od Armenii, została przyłączona do Persji ok. 550 r. p.n.e. przez króla perskiego Cyrusa II Wielkiego (panującego w latach 559-529 p.n.e.). Potomkami Medów są współcześni Kurdowie.

⁴⁷ Hydaspes (gr. *Ἵδασις*, u Ptolemeusza *Βιδάσις*, wed. *Vitāstā*, dzis. Jhelum w Pakistanie) to rzeka (o długości 725 km) mająca źródło w masywie Pir Panjal na południowych zboczach Himalajów, prawy dopływ rzeki Chenab (stgr. *Ἀκεσίνης*), uchodzącej do Indusu. Nad jej brzegami dla uczczenia zwycięstw odniesionych w roku 326 p.n.e. Aleksander Wielki założył miasta Nikaję (stgr. *Νικαία*) i Bukefalię (stgr. *Βουκεφαλία*), nazwaną tak na cześć Bucefała, dzielnego konia Macedończyka. W literaturze rzymskiej używano nazwy rzeki Hydaspes na określenie całej Indii. Por. Horatius, *Carmina*, I, 22, 8.

⁴⁸ Lukan dwukrotnie wspomina rzekę Hydaspes w swoim dziele pt. *Wojna domowa*. W jednym fragmencie poeta odnotowuje rzekę Hydaspes jako dopływ Indusu (*Bell. civ.* III, 236): „Indus aquis mixtum non sentit Hydaspen” („Indus [...] Przy obfitości wód własnych Hydaspesa dopływu nie czuje”). Zob. Marek Anneusz Lukan, *Wojna domowa*, tł. i oprac. M. Brożek, Kraków 1994, 59. W drugim fragmencie zaś (VIII, 227) Lukan obdarza rzekę epitetem *Nysaeus* (‘nysejski’), utworzonym od nazwy miasta Nysa leżącego nad Indusem.

13. Arar (*Araris*) to rzeka na Wschodzie⁴⁹, o której pisze Wergiliusz⁵⁰: *Aut Ararim Parthus bibet* (‘Albo Part będzie pić wodę z Araru’)⁵¹. Płyynie bowiem przez Partię i Asyrię⁵².

14. Twierdzi się, że Baktros (*Bactrus*)⁵³, rzeka płynąca na Wschodzie, została nazwana od króla Baktrosa, który użył swego imienia również Baktrianom i ich miastu⁵⁴.

⁴⁹ Arar był w rzeczywistości rzeką Galii, identyfikowaną z dzis. Saoną (fr. Saône), rzeką południowej części Francji, mającą początek w Wogezach. Saona uchodzi do Rodanu w okolicach Lyonu. Zob. R. de Félice, *Les noms de nos rivières. Leur origine. Leur signification*, Paris 1906, 91-93; E. Kaczyńska, *Glosy obcojęzyczne w dziele Pseudo-Plutarcha De Fluviis*, „Meander” 68 (2013) 56. Prawidłową lokalizację rzeki podaje: Vibius Sequester, *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, montibus, gentibus per literras libellus*, 2: „Arar, Germaniae, e Vogeso monte. miscetur Rhodano. ita lene decurrit, ut vix intellegi possit decursus eius”.

⁵⁰ Por. Vergilius, *Eclogae*, I, 62.

⁵¹ Cytowany fragment Wergiliusza pochodzi z dłuższego passusu zawierającego figurę retoryczną zw. adynaton (rodzaj hiperboli), która polega na wyliczeniu rzeczy niemożliwych (*adynata*) dla wzmocnienia stawianej w porównaniach tezy (*Ecl.* I, 59-63): „Ante leves ergo pascentur in aethere cervi / et freta destituent nudos in litore pisces, / ante pererratis amborum finibus exsul / aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim, / quam nostro illius labatur pectore vultus” (‘Wpierw więc chyże jelenie w obłokach będą się pasły, / Ryby zaś morza toń opuszczone na brzegu zostawi, / Wpierw po cudzych dziedzinach błakając się, z dala od własnych, / Party pić będą z Araru, Germany zaś z nurtów Tygrysu, / Niżby się w moim sercu zaćmiło jego oblicze’). Zob. Wergiliusz, *Bukoliki i Georgiki* (wybór), tł. Z. Abramowiczówna, Wrocław 1953, 7.

⁵² Izydor z Sewilli na skutek błędnej interpretacji Wergiliuszowej frazy zlokalizował rzekę Arar na terytorium Partii i sąsiadującej Asyrii. Nie można jednak wykluczyć, że biskup z Sewilli powielił błąd zawarty w jakimś nieznanym nam źródle, z którego korzystał.

⁵³ Baktros (gr. Βάκτρος, dzis. Balḥāb) – lewy dopływ rzeki Oksos (gr. Ὠξός, dzis. Amu-daria), mający źródła na górze Paropamisos (dzis. Hindukusz). Rzeka identyfikowana przez Arystotelesa (*Mete.* I, 13, 16) i Pseudo-Plutarcha (*De fluv.* XXIII, 1) z Araksem, kończącym swój bieg w Morzu Kaspijskim.

⁵⁴ Chodzi o miasto *Bactra* (dzis. Balkh), znane wcześniej pod nazwą Zariaspa, leżące w Baktrii na Jedwabnym Szlaku, drodze handlowej łączącej Daleki Wschód z Morzem Śródziemnym. Św. Izydor w innym miejscu *Etymologii* (XV, 1, 11) mówi o odhydronimicznym pochodzeniu oikonimu: „Bactrum oppidum Bactriani condiderunt, ex proprio amne eum cognominantes, qui Bactros vocatur”. Ten sam wywód znajdujemy u Kurcjusza Rufusa (*Hist. Alex. Magn.* VII, 4, 31), Pliniusza Starszego (*Nat. hist.* VI, 48) i Solinusa (*Coll.* XLIX, 1).

15. Choaspes (*Choaspis*)⁵⁵ jest rzeką Persów, która w ich języku została tak nazwana ze względu na niezwykłą słodycz wody. Z tego powodu królowie perscy domagali się kubków z wodą z tej właśnie rzeki pod warunkiem, że płynęła ona jeszcze w granicach Persji⁵⁶. Zdaniem niektórych, z tego ciekę bierze swój początek Kydnos, rzeka Cylicji⁵⁷.

16. Arakses (*Araxis*)⁵⁸ to rzeka w Armenii, która bierze początek na tej samej górze co Eufrat, ale w przeciwieństwie do niego płynie innym podziemnym kanałem. Rzeka została nazwana Arakses, ponieważ z powodu gwałtowności (*rapacitate*)⁵⁹ wszystko niszczy. Stąd gdy Aleksander Wielki chciał się przez nią przeprowadzić i nakazał zbudować most, ta tak gwałtownie podniosła stan wody, że go zerwała. Arakses tworzy się w niewielkiej odległości od źródła Eufratu i stamtąd wpada do Morza Kaspijskiego⁶⁰.

⁵⁵ Choaspes (gr. Χοάσπις, dzis. Karkheh a. Karkhen w Iranie) – lewy dopływ Tygrysu, płynący przez perską prowincję Suzjanę. Na jej wschodnim brzegu leżały Suzy, stolica państwa perskiego, założona przez króla Dariusza I. Rzeka słynęła z czystej, krystalicznej wody. Herodot (Hist. I 188) informuje, że król Cyrus II Wielki na wszystkie wyprawy wojenne woził ze sobą w srebrnych naczyniach przegotowaną wodę z rzeki Choaspes. Również Kserkses pił wodę wyłącznie z rzeki Choaspes (Aelianus, *Varia historia* XII 40). Postać Χοάσπις jest grecką adaptacją perskiego hydronimu urobionego od przymiotnika złożonego *hvaspā-* f. ‘(mający) dobrą wodę’. Por. *hu-* (‘dobry’) i *aspā-* (‘woda’) oraz łac. *aqua* f. ‘ts.’. Zob. J. Rozwadowski, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948, 179.

⁵⁶ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XXXVIII, 4.

⁵⁷ Informacja błędna, zob. przyp. 67. Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XXXVIII, 4: „Hunc Cydnum alii praecipitari Tauro, alii derivari ex alveo Choaspi tradiderunt”.

⁵⁸ Arakses (gr. Ἀράξης || Ἄραξις, dzis. tur. Araz) – rzeka (o długości 1072 km) w Armenii (obecnie w Turcji, Armenii, Iranie i Azerbejdżanie), uchodzi do Morza Kaspijskiego. Arakses wypływa z gór Bingöl Dağları (dosł. ‘góry tysiąca jezior’) w Turcji, z których bierze początek również potok źródłowy Eufratu Murat Nehri (a. Murat Su). Ciek stanowi obecnie prawy dopływ rzeki Kury (łac. *Cyrus*, gr. Κῦρος), która w starożytności wpadała do morza osobną deltą. Współcześni badacze akceptują starożytną etymologię hydronimu nawiązującą do gr. czas. ἀράσσω (att. ἀράττω < **arakjō* – ‘bić, uderzać coś z hałasem’; St. Byz., s.v. Ἀράξης, [...] ἐκαλεῖτο ἐκ τοῦ ἀράξαι). Zob. V. Georgiev, *Die altgriechischen Flussnamen*, Sofia 1958, 8-9. Tischler (*Kleinasiatische Hydronymie*, s. 31) uważa ten wywód za rzadki przykład poprawnej etymologii antycznej.

⁵⁹ Izidor błędnie kojarzy nazwę rzeki *Araxis* z łacińskim apelatywem *rapacitas* f. (‘skłonność do porywania, zagarniania’) < *rapax* adi. (‘gwałtownie chwytający, porywający’) < czas. *rapere* (‘chwycić i unosić ze sobą, porywać, zabierać’).

⁶⁰ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, 86, 4-5: „Araxes brevibus intervallis ab Euphratis ortu caput tollit ac deinde in Caspium fertur mare”.

17. Syryjska rzeka o nazwie Orontes⁶¹ płynie w pobliżu murów Antiochii; wypływa na wschodzie (*a solis ortu oriens*), następnie wpada do morza [Śródziemnego] niedaleko miasta. Starożytni po łacinie nazwali rzekę *Orontes* od miejsca jej pochodzenia (*de originis suae tractu*)⁶². Całe miasto [tj. Antiochię] niemal bez przerwy orzeźwia wiejący od zachodu wiatr oraz strumienie chłodnego powietrza znad szybko płynącej rzeki.

18. Jordan⁶³ (*Jordanis*), rzeka w Judei, zawdzięcza swe miano dwu źródłom, z których jedno nosi nazwę Jor, drugie zaś – Dan⁶⁴. Po połączeniu

⁶¹ Orontes (gr. Ὀρόντης) – główna rzeka Syrii (dzis. arab. Nahr Urunt a. Nahr al-‘Âṣī, dosł. ‘rzeka drapieżna, zdolna do porywania’, tur. Asi Nehri), mająca swe źródła na górze Liban, niedaleko Heliopolis (dzis. Baalbek). Rzeka (o długości 450 km) płynie doliną Celisyrią (dzis. Bekaa) pomiędzy Libanem i Antylibanem, mija Emesę (dzis. Hims w Syrii), Epifaneję (dzis. Hamāh w Syrii) i Antiochię (dzis. Antakya w Turcji), stolicę hellenistycznego państwa Seleucydów. Uchodzi do Morza Śródziemnego na pd. od pieryjskiej Seleucji (dzis. Çevlik, koło miasta Samandağ), portu Antiochii, leżącej od niej w odległości 25 km. Rzeka płynie obecnie przez Liban, Syrię i Turcję.

⁶² Rzeka Orontes już w IX wieku p.n.e. jest znana Asyryjczykom pod nazwą Arantu. Egipcjanie z kolei używali miana Araunti. Wydaje się wielce prawdopodobne, że nazwa Ὀρόντης (łac. *Orontes*) stanowi zhellenizowaną (a następnie zlatinizowaną) postać asyryjskiego hydronimu. Biskup Sewilli wiąże nazwę rzeki *Orontes* z łacińskimi wyrazami *oriri* (‘podnieść się, powstać, wschodzić, pochodzić, zaczynać się’) i *solis ortus* (‘wschód słońca’), wskazującymi na rejon występowania analizowanego ciek. Należy odnotować, że nazwa wodna *Orontes* nie doczekała się przekonującego objaśnienia. Zob. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie*, s. 110; R. Faure Sabater, *Diccionario de nombres geográficos y étnicos del mundo*, Madrid 2004, 448.

⁶³ Jordan (gr. Ἰορδάνης) – rzeka na Bliskim Wschodzie (dzis. hebr. ha-Yardēn, arab. al-Urdun lub aš-Sarī‘at al-Kabīrah, dosł. ‘wielki wodopój’), tworząca się z połączenia czterech potoków źródłowych (Hasbani, Baniās, Dan, Ajun) na pd. zboczach Antylibanu (ze szczytem Hermon – 2814 m). Obecnie płynie przez Liban, Syrię, Izrael oraz Jordanię. Rzeka (o długości 251 km) przepływa przez dolinę Hula (wyschnięte biblijne Jezioro Semechonitis), Jezioro Tyberiadzkie (bibl. Jezioro Galilejskie lub Genezaret), silnie meandruje w dolnym biegu, wreszcie uchodzi deltą do Morza Martwego (ant. Jezioro Asfaltowe, łac. *lacus Asphaltites*), słonego jeziora położonego 394 metry poniżej poziomu morza. Nazwę rzeki językoznawcy-semitolodzy wywodzą od rdzenia czasownikowego aram. *rdy* (‘schodzić, płynąć’) lub hebr. *yrd* ‘ts.’. Zob. K. Bieberstein, *Jordanes*, w: *Brill’s New Pauly: Encyclopedia of Ancient World*, vol. 6, red. H. Cancik – H. Schneider – M. Landfester, Leiden – Boston 2005, 918-919. Istnieje również hipoteza badawcza zakładająca indoeuropejskie pochodzenie potamonimu. Por. apelatyw ie. **dānu-* (‘rzeka’), poświadczony w takich nazwach wodnych jak *Dunaj* (łac. *Danubius*), *Rodan*, *Don*, *Eridanos* etc. Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 331. Nie można wykluczyć, że palestyński hydronim Ἰορδάνης jest spokrewniony z kreteńską nazwą rzeczną Ἰαρδάνης (a. Ἰαρδανός), wspomnianą już przez Homera (*Od.* III, 292). Nazwa biblijnej rzeki mogła być przeniesiona z Krety przez Filistynów, którzy wedle źródeł hebrajskich pochodzili z wyspy Kaftor (tj. Krety). W przypadku kreteńskiej nazwy przyjmuje się, że początkowy człon Ἰαρ- kontynuuje indoeuropejski przymiotnik **isəros* (‘silny, szybki’). Por. stind. *iširáh* adi. ‘ts.’, także gr. att. ἰερός, dor. ἰαρός (‘ruchliwy, żwawy, aktywny, świeży, rzeński, pełen boskiej mocy, święty, poświęcony’). Zob. Georgiev, *Die altgriechischen Flussnamen*, s. 8.

⁶⁴ O dwóch źródłach Jordanu pisał wcześniej św. Hieronim (*Comm. in Matth.* III, 16, 121-122, PL 26, 114-115): „Jordanis [...] habet duos fontes, unum nomine Ior et alterum Dan, qui simul mixti Iordanis nomen efficient”. Blisko źródeł Jordanu znajdowało się

w jednym korycie dwu źródeł, które wytryskują w pewnym oddaleniu od siebie, rzeka przybiera nazwę *Jordan*. [Ciek] bierze początek u podnóża Góry Libańskiej⁶⁵, płynie pomiędzy Judeą i Arabią, po zakreśleniu wielu zakoli uchodzi do Morza Martwego w pobliżu Jerycha.

19. *Eusis*⁶⁶ wypływa z gór Kaukazu i z kilkoma innymi rzekami uchodzi do Morza Euksyńskiego (*in Eusinum* zam. *Euxinum*)⁶⁷, któremu zresztą zawdzięcza swą nazwę.

20. *Kydnos* (*Cydnus*)⁶⁸ to rzeka w Cylicji, wypływająca z góry Tauros, której wody charakteryzuje nadzwyczajna słodycz. Nosi taką nazwę, po-

miasto o nazwie Dan, stolica plemienia Izraelitów, wywodzącego się od biblijnego Dana, syna Jakuba (Izraela) i Bilhy.

⁶⁵ Góra Libańska lub Liban (łac. *mons Libanus*, por. aram. *laban* – ‘biały’) to wysokie pasmo górskie (3083 m) oddzielone żyzną doliną Celesyrią (dzis. Bekaa) od Antylibanu, z którego początek bierze rzeka Jordan. Liban słynął w starożytności z lasów cedrowych.

⁶⁶ Ponieważ w starożytnych źródłach trudno znaleźć jakkolwiek informację o rzece *Eusis*, możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że św. Izydor w rzeczywistości mówił o Fasis (łac. *Phasis*, gr. Φῆσις), kolchidzkiej rzece (o długości 327 km) znanej z wyprawy Argonautów po złote runo (dzis. Rioni w zachodniej Gruzji). Por. Ambrosius, *Hexaameron*, II 3, 12, PL 14, 163: „itemque de septentrionali parte Phasis Caucaseis montibus fusus cum pluribus aliis in Euxinum se praecipitans mare” (‘Również ze stron północnych z gór Kaukazu płynie rzeka Fasis i z wielu innymi wpada do Euxinu [Morza Czarnego]’). Zob. Św. Ambroży, *Hexaameron*, tł. W. Szoldrski, Warszawa 1969, 69). Źródła rzeki Fasis znajdują się w pd.-zach. części Kaukazu w regionie Racha. Ciek uchodzi do Morza Czarnego na pn. od miasta Poti (w pobliżu ant. *Phasis*). Do odkształcenia nazwy rzecznej doszło zapewne pod wpływem talasonimu (w wersji zacytowanej przez św. Izydora): *Eusinum* [scil. *mare*] > *Eusis*.

⁶⁷ Grecka (jońska) nazwa Εὐξεινος Πόντος (dosł. ‘morze gościnne’, por. att. εὐξενός – ‘gościnny’) jest eufemistycznym określeniem Morza Czarnego, które w językach irańskich nazywano „ciemnym, niebieskim”. Por. aw. *axšaēna-* (‘ciemnego koloru, ciemny’), stpers. *axšaina* (‘błękitny, modry, siny’) < iran. **axšaina-* (‘błękitny, modry, niebieski, zielony, szaroniebieski’). Grecy błędnie zinterpretowali irańską nazwę jako Ἄξεινος Πόντος (dosł. ‘morze niegościnne’, por. joń. ἄξεινος – ‘niegościnny’, att. ἄξενος ‘ts.’). Zob. I. Fylias – Ch. Katsikadeli, *Toponyms*, w: *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, t. 3, red. G.K. Giannakis, Leiden – Boston 2014, 416-417; P. Sobotka, *Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*, Warszawa 2015, 173-175. Pomponiusz Mela tak wyjaśnia tę zmianę nazwy (*Chor.* I, 102): „Niegdyś nazwano je [tj. Morze Czarne] *Aksejnos* od dzikiego charakteru ludów nad nim mieszkających; otrzymała zaś nazwę *Euksejnos*, gdy wskutek stosunków handlowych charakter ten nieco się zmienił”. Zob. *Pomponiusza Mela Chorografia czyli Opis kręgu ziemi*, tł. M. Golias, Piotrków Trybunalski 2011, 71.

⁶⁸ *Kydnos* (gr. Κύδνος, dzis. Tarsus Çayı a. Berdan Çayı w Turcji) – rzeka w Cylicji (o długości 124 km) ze źródłami w górach Taurus (dzis. Toros Dağları), pierwotnie płynąca przez miasto Tarsos. Po wielkiej powodzi, która dotknęła Tarsos, cesarz bizantyń-

nieważ wszystko, co jest białe, Syryjczycy nazywają w swoim rodzimym języku *cydnus*. Stąd też takie miano zostało nadane tej rzece, gdyż przybiera ona latem, kiedy topnieją śniegi; w pozostałych porach roku jest niewielka i spokojna⁶⁹.

21. Hylas⁷⁰, rzeka w Azji. Paktolos (*Pactolus*)⁷¹, rzeka w Azji, niosąca złotonośne piaski, o której Wergiliusz [pisze]⁷²: *Pactolusque inrigat auro* ('I Paktolos nawadnia złotem'). Rzeka z uwagi na jej złoty nurt jest też nazywana *Chrysorrhoas* (dosł. 'tocząca złoto')⁷³.

ski Justynian I (527-565) nakazał przesunąć koryto rzeki na wschód od miasta. Rzeka przed ujściem do morza tworzyła lagunę zwaną Πήγμα ('otchłań'), służącą za port Tarsos. Współcześni etymolodzy akceptują starożytny wywód od greckiego przymiotnika κύνδος ('sławny, znakomity') z charakterystyczną dla nazw własnych opozycją akcentu. Zob. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie*, s. 86. Wydaje się jednak, że hydronim Κύδος pozostaje w związku z dialekcyjnym apelatywem κύδος ('łabędź'; Hesych. κ-4420: κύδος· κύκνος, por. łac. *cygnus* || *cygnus* m. 'ts.'). Takie zestawienie mogłoby uprawdopodobnić informację podaną przez św. Izydora z Sewilli, że nazwa wodna kryje w sobie nawiązanie do koloru białego (zob. też Solin, *Coll.* XXXVIII 5: „quidquid candidum est, cydnium gentili lingua Siri dicunt: unde amni huic [sc. Cydno] nomen datum”). W hydronimii europejskiej spotykamy wiele nazw wodnych związanych z białym kolorem. Por. stgr. Ἀλφειός ('biała [rzeka]'), ngr. Ἀσπρος Ποταμός ('biała rzeka'), pol. *Biała Rzeka*, *Biała Struga*, *Biała Woda*, hiszp. *Guadalquivir* (< arab. *wādī al-abyad*, dosł. 'rzeka biała').

⁶⁹ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XXXVIII, 5: „Cydnus [...] tumet vere cum nives solvuntur, reliqua anni tenuis et quietus”.

⁷⁰ Hylas (gr. Ὑλας) – rzeka w Lidii (dzis. Kum Çayı, dosł. 'piaszczysta rzeka'), mająca źródła na górze Temnos (dzis. Simav Dağları). Uchodzi do rz. Hermos (dzis. Gediz Nehri) na pn.-wsch. od miasta Magnezja (dzis. Manisa), leżącego u stóp góry Sipylos (dzis. Spil Dağı). W starożytności rzeka obfitowała w ryby. Nazwę Ὑλας uważa się za derywat urobiony sufiksem nazwotwórczym -ᾰς (m.) od gr. ap. ὕλη f. ('szlam, muł, il, błoto'). Por. ὕλωδης adi. ('o rzece mętnej, zamulonej'). Zob. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie*, s. 64-65. W antycznych źródłach Hylas funkcjonuje też pod postacią Ὑλλος (Il. XX, 392; Plin. *Nat. hist.* V, 119: *Hyllum*) lub Φρύγιος (dosł. 'frygijska sc. rzeka'; Strabon, *Geogr.* XIII 4, 5).

⁷¹ Paktolos (gr. Πακτωλός) – niewielka rzeka w Lidii o długości 25 km, lewy dopływ rz. Hermos (dzis. Gediz Nehri). Bierze początek w górach Tmolos (dzis. Bozdağ). Rzeka przepływała przez Sardes (gr. Σάρδεις), dawną stolicę królestwa Lidii. Obecnie płynie w Turcji i nosi nazwę Sart Çayı, utworzoną od ojkonimu Sart (< ant. Sardes). W starożytności ciek obfitował w złote okruchy (wyeksportowane w I wieku p.n.e.), którym lidyjscy królowie z rodu Mermaidów (od Gygesa po Krezusa) zawdzięczali swoje legendarne bogactwo. Antyczny hydronim pozostaje w związku z czas. πήγνυμι ('wbijać, mocować, utwierdzać').

⁷² Por. Vergilius, *Aeneis*, X, 142.

⁷³ Por. Ps.-Plutarch, *De fluviis*, VII, 1: „Πακτωλὸς ποταμὸς [...] ἐκαλεῖτο δὲ πρότερον Χρυσορροάς” ('Rzeka Paktolos dawniej nazywała się Chrysorrhoas'). Alternatywną nazwą rzeki przytaczają też Pliniusz (*Nat. hist.* V, 110) i Solinus (*Coll.* XL, 10).

22. Hermos (*Hermus*)⁷⁴ to rzeka w Azji, która przecina równinę smyrneńską⁷⁵. Jej fale toczą złotodajny piasek⁷⁶. Hermosowi swoją nazwę zawdzięcza Smyrna⁷⁷.

23. Meander⁷⁸ to kręta rzeka, płynąca w Azji, która czyniąc zakola pomiędzy Karią i Jonią, wpada do zatoki oddzielającej Milet i Priene⁷⁹.

⁷⁴ Hermos (gr. Ἑρμος), dzis. Gediz Nehri (a. Gediz Çayı) – druga co do wielkości rzeka w Anatolii (o długości 401 km). Wypływa z gór Murat Dağı (ant. Dindymon, poświęcone frygijskiej bogini Kybele), płynie przez tureckie prowincje Kütahya i İzmir, uchodzi deltą do Zatoki Izmirskiej (ant. Zatoka Smyrneńska) na pd. zach. od wsi Maltepe (ok. 30 km na pn. zach. od Smyrny, dzis. İzmir). W starożytności państwo lidyjskie obejmowało całe dorzecze Hermosu. Uważa się, że hydronim, zapewne frygijskiego pochodzenia, powstał w wyniku derywacji dezintegralnej i paradygmatycznej od gr. ap. ἔρμα, -ατος n. ('podmorska skała, rafa, ławica piaszkowa, mielizna'). Zob. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie*, s. 61-62. Etymologię tę potwierdza epitet πολυψήφιος ('mający wiele kamyków, żwirowaty'), którym Herodot (*Hist.* I 55, 2) określa rzekę Hermos („Hermos żwirownosny”).

⁷⁵ Na równinny teren występowania dorzecza Hermosu zwracają uwagę Pliniusz (*Nat. hist.* V, 119: „A Zmyrna Hermus amnis campos secat”) oraz Solinus (*Coll.* XL, 15: „Zmyrnaeos vero campos Hermus secat”).

⁷⁶ Wergiliusz mówi o „Hermusie mętnym od złota” (*Georg.* II, 137: „auro turbidus Hermus”). Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XL, 15.

⁷⁷ Objasnienie ojkonimu, przytoczone przez św. Izydora, należy uznać za błędne (zob. też Isid. *Etym.* XV, 1, 39: „vocata Smyrna quod eius campos Ermus fluvius secat”). Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XL, 16. Warto odnotować, że nazwę Smyrny w starożytności wywodzono, na zasadzie tzw. etymologii ludowej, od apelatywu σμύρνα (= μύρρα) f. ('mirra, drzewo balsamowe'), stanowiącego pożyczkę semicką. Zob. R. Rosół, *Frühe semitische Lehnwörter im Griechischen*, Frankfurt am Main 2013, 71-72.

⁷⁸ Meander (gr. Μαίανδρος) – rzeka (o długości 584 km) w antycznej Frygii Większej, Karii i Jonii, wypływająca z okolic frygijskiego miasta Kelajnaj (dzis. Dinar). Obecnie płynie w pd.-zach. Turcji i nosi nazwę Büyük Menderes Nehri lub Büyük Menderes Irmağı ('Wielki Menderes' dla odróżnienia od Küçük Menderes Nehri – 'Mały Menderes'; ant. Kaystros w Lidii). Zob. D.J. Georgacas, *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*, Heidelberg 1971, 116. Nazwa rzeczna jak dotąd nie doczekała się przekonującego objaśnienia. Zob. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie*, s. 93-94. Część badaczy uważa hydronim za zhellenizowaną formę nazwy karyjskiej, lidyjskiej (obie pochodzenia anatolijskiego) lub frygijskiej, przywołując strukturalne podobieństwo nazwy *Maiandros* do obserwowanych na obszarze występowania tych trzech języków licznych ojkonimów z sufiksem *-anda*, np. *Millawanda*, *Wijanawanda*. Nie brakuje głosów mówiących o semickiej genezie nazwy rzecznej (< hebr. *mayim* pl. – 'wody', także *me'yim* – 'jelita, łono'). Niektórzy onomaści uważają za przekonujące zestawienie pierwszego komponentu hydronimu Μαίανδρος z nazwą etniczną Μαίονες ('Meonowie'; < gr. Μαίονια f. – 'Meonia', dawna nazwa Lidii), zaproponowane przez V. Georgieva (*Zur altkleinasiatischen Hydronymie*, „Beiträge zur Namenforschung” 8 (1957) 158-159; V. Georgiev, *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, Москва 1958, 171). Uważa się za nieprawdopodobne greckie pochodzenie potamonimu (teren, na którym płynie rzeka, nigdy nie był zamieszkanym przez użytkowników języka greckiego). Rzeka według Pseudo-Plutarcha (*De fluv.* IX, 1) wcześniej nazywała się Ἀναβαίων (< gr. ἀναβαίωω – 'iść pod górę, wzebrać, wznosić się').

⁷⁹ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XL, 8: „Meander [...] praecipitat in sinum, qui Miletum dividit et Prienam”. W starożytności rzeka uchodziła do Zatoki

Meander został tak nazwany, ponieważ jest kręty i nigdy nie płynie w linii prostej⁸⁰. O nim [pisze] Owidiusz: *Curvis ludit Maeander in undis*⁸¹ ('Meander, wśród krętej igrający drogi')⁸².

24. Twierdzi się, że rzeka Tanais⁸³ zawdzięcza nazwę Tanusowi, pierwszemu królowi Scytów. Tanais wypływa z Lasu Ryfajskiego⁸⁴, oddziela Europę od Azji, płynąc pośrodku, pomiędzy dwiema częściami świata⁸⁵, i wpływa do Pontu (tj. Morza Czarnego)⁸⁶.

Latmijskiej (Morze Ikaryjskie), dziś już nieistniejącej. Rzeka wpada obecnie do Morza Egejskiego niedaleko ruin antycznego Miletu.

⁸⁰ Nazwa własna *Meander* już w starożytności uległa apelatyzacji, stając się rzeczownikiem pospolitym oznaczającym 'zakręt rzeki, zakole' lub 'ornament geometryczny'. Zob. F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, Torino 2003, 1217.

⁸¹ Zacytowany przez Izidora fragment *Metamorfoz* Owidiusza (II, 246) różni się nieco od wersji przekazanej nam przez kodeksy: „[...] recurvatis ludit Maeandro in undis”. Zob. P. Ovidi Nasonis, *Metamorphoses*, red. R.J. Tarrant, Oxford 2004.

⁸² Zob. Owidiusz, *Przemiany*, tł. B. Kiciński, Wrocław 1953, 37.

⁸³ Tanais (gr. *Τάναϊς*), dzis. Don – rzeka o długości 1970 km, stanowiąca w starożytności naturalną granicę pomiędzy Scytią a Sarmacją (Herodot, *Hist.* IV 21). Antyczna (sarmacko-scytyjska) nazwa rzeki jest zestawiana z awest. ap. *dānu-* f. ('rzeka, strumień'), skt. *dānu* f. n. ('ciecz kapiąca, kropla, rosa, mgła'), oset. *don* ('woda, rzeka') > n. w. *Don*. Zob. P.A. Агеева, *Происхождение имен рек и озер*, Москва 1985, 85. Spółgłoska bezdźwięczna *t-* w nagłosie hydronimu (zamiast *d-*) zdaniem badaczy wskazuje na zapożyczenie nazwy *Τάναϊς* od ludu indoeuropejskiego, w języku którego zachodziło ubezdźwięcznienie spółgłoski przedniojęzykowej *d > t*. Zob. Rozwadowski, *Studia*, s. 244.

⁸⁴ Nie mamy żadnych informacji na temat Lasu Ryfajskiego (*Riphaeae silvae*). Znamy jednak z tego rejonu Góry Rypajskie lub Ryfajskie (łac. *montes R(h)ip(h)aei*, rzadziej *mons R(h)ip(h)aeus*), określające pierwotnie mityczny łańcuch górski, wznoszący się gdzieś na dalekiej północy. Od wieku I n.e. zaczęto identyfikować Góry Rypajskie z górami Scytii (dzis. Ural), położonymi u źródeł rzeki Rha (dzis. Wołga). Maurus Serwiusz (*Schol. in Georg.* III, 382) wywodzi nazwę scytyjskich gór „od ciągłych podmuchów wiatrów” („a perpetuo ventorum flatu [...] nam ῥιφή Graece impetus et ὀρμή dicitur ἀπὸ τοῦ ῥίπτειν”). Źródła Tanais na Górze Rifajskiej błędnie lokalizuje Pomponiusz Mela (*Chor.* I, 115: „ipse Tanais ex Riphaeo monte deiectus”). W rzeczywistości rzeka wypływa z Wyżyny Środkoworosyjskiej na pd. od Moskwy.

⁸⁵ Pomponiusz Mela (*Chor.* I, 15) w opisie Europy wskazuje rzekę Tanais jako wschodnią granicę kontynentu europejskiego.

⁸⁶ Rzeka w rzeczywistości uchodziła od pn.-wsch. strony do Jeziora Meockiego (dzis. Morze Azowskie), oddzielonego od Morza Czarnego cieśniną zwaną Bosforem Kimeryjskim (dzis. Cieśnina Kerczeńska).

25. Inachos⁸⁷ jest rzeką w Achai⁸⁸, nawadniającą równiny argolidzkie⁸⁹, którą król Inachos⁹⁰, protoplasta ludu argińskiego, nazwał swoim imieniem. Tam (tj. w Achai) znajduje się także Erymant⁹¹, wypływający z Góry Erymanckiej⁹².

⁸⁷ Chodzi o rzekę okresową płynącą w Argolidzie, krainie położonej w pn.-wsch. części Półwyspu Peloponeskiego, zwaną obecnie Πάνιτσα || Μπάνιτσα (< scs. баня – ‘łaźnia’) lub Ίναχος. Zob. K.Π. Δάρμος, *Oi αρχαίοι ποταμοί της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2007, 11-20. Inachos wypływa z góry Lirkio (1755 m), mija miasto Argos od wschodu, kończy bieg w Zatoce Argolidzkiej (Morze Egejskie), na zach. od miasta portowego Náfplio. Zimą rzeka często wylewa, podczas gdy latem całkowicie wysycha. Rzeką Inachos pojawia się po raz pierwszy w tragediach Eurypidesa (*El.* 1; *Suppl.* 645, 890; *Phoen.* 574). Pseudo-Plutarch (*De fluv.* XVIII, 1) informuje, że rzeka Inachos nosiła wcześniej nazwy Καρμάνωρ i Ἀλιάκμων. Zob. Plutarco, *Fiumi e monti, introduzione, testo critico, traduzione e commento*, red. E. Calderón – A. De Lazzer – E. Pellizer, Napoli 2003, 179-181, 240 (przyp. 144). Według językoznawców antyczny hydronim Ίναχος jest nazwą pelazgijską (przedgrecką), stanowiącą formację złożoną o znaczeniu ‘tryskająca woda / eau jaillissante’ lub ‘szybka woda / schnelles Wasser’. Por. skt. *isnāti* (‘porusza się szybko’), gr. *iváω* || *ivéō* (‘przeczystyczać, wypróżniać’) i ie. **akwā* (‘woda’, z końcówką -oś w nazwie wodnej pod wpływem apelatylu ποταμός m. – ‘rzeka’). Zob. Georgiev, *Die altgriechischen Flussnamen*, s. 24; V. Georgiev, *Die Herkunft der Namen der grössten Flüsse der Balkanhalbinsel und ihre Bedeutung zur Ethnogenese der Balkanvölker*, „Linguistique Balkanique” 1 (1959) 8. Warto odnotować, że inna rzeka o tej samej nazwie (dopływ Sperchejosu), płynąca w pd. Tesalii (dzis. jednostka regionalna Ftiotydy), nosi obecnie słowiańskie miano Βυστρίτσα (por. pol. *Bystrzyca*). Zob. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, 103.

⁸⁸ Nazwą *Achaja* (łac. *Achaea*) określano prowincję rzymską utworzoną po podboju Grecji przez Rzymian w roku 146 p.n.e. Z czasem (tj. od 26 p.n.e.) Achaja stała się odrębną prowincją z ośrodkiem administracyjnym w Koryncie.

⁸⁹ Chodzi o dzisiejszą równinę Αργοναυπλιακό Πεδιάδα, nazwaną tak od dwóch miast Argos i Náfplio, obecnej stolicy jednostki regionalnej Argolidy.

⁹⁰ Por. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, VII, 10: „Inachus Achaiae amnis [...], quem rex Inachus a se nominavit”; Hieronymus, *Chronica*, II (*ab Abrah.* 161), PL 27, 267-268: „a patre Inacho Inachus fluvius apud Argos [...] nuncupatur”. Według wersji przekazanej przez Pseudo-Plutarcha (*De fluv.* XVIII, 1), Inachos był synem Okeanosa, ojcem Io, argińskiej kapłanki, uwiedzionej przez Dzeusa. Dotknięty zniewagą ojciec obrzucił obelgami najwyższego boga, za co spotkała go surowa kara. Inachos opętany przez Tisifonę, jedną z Erynii, którą nasyłał nań Dzeus, zakończył żywot w nurtach rzeki Haliakmon, nazywanej odąd na jego cześć Inachosem.

⁹¹ Formę Ερύμανθος po raz pierwszy poświadcza Kallimach z Cyreny (*Iov.* 18-19: Ερύμανθος, / λευκότατος ποταμών). W starożytnych źródłach nazwa rzeki jest udokumentowana także w formie derywatu przymiotnikowego ὁ Ερυμάνθιος (*Schol. Ap. Rh.* I, 127) oraz w postaci zestawienia syntaktycznego Ερυμάνθιον ὕδωρ (*Anthologia Palatina* VI 111). Współczesny Erymant (zw. też Ντόανα || Δογάνα), o długości 60 km, jest prawym dopływem Alfejosu, największej rzeki (120 km) Półwyspu Peloponeskiego. Zob. K.Π. Δάρμος, *Oi αρχαίοι ποταμοί*, s. 114-117. Rzeką stanowi naturalną granicę pomiędzy dzisiejszymi regionami Peloponezu i Grecji Zachodniej. Bierze początek na pd.-wsch. zboczach góry Erymant (gdzie nosi odcinkową nazwę Νουσαίτικο Ποτάμι), w górnym biegu przyjmuje strumienie Aroánios (ngr. Αροάνιος) i Siréos (ngr. Σειραίος), wpada do Alfejosu nieco na zachód od innej słynnej rzeki Ladon (stgr. Λάδων, ngr. Λάδωνας). Hydronim Ερύμανθος stanowi przykład jednostki onimicznej ponowionej z nazwy góry.

⁹² Masyw górski wznoszący się w Arkadii na granicy z Elidą (obecnie na granicy dwu jednostek regionalnych Achai i Elei), znany dzisiaj pod starożytną nazwą

26. Pad⁹³ to rzeka w Italii, która spływa urwistymi zboczami Alp, biorąc swój początek z trzech źródeł. Jedno z nich, określane nazwą *Padus*, rozlewa się, tworząc rodzaj jeziora, skąd niczym z łona wypływa rzeka. Temu właśnie źródłu Pad zawdzięcza swoją nazwę⁹⁴. Grecy określali rze-

Ερύμανθος lub nowożytną Ωλονός || Ωλενός (określającą najwyższy szczyt – 2224 m). Najwcześniejsze atestacje nazwy góry sięgają epoki mykeńskiej. Oronim pojawia się na tabliczkach pylijskich, zapisanych pismem linearnym B, w formie *o-ru-ma-to* (PY Cn 3.6) = *Ορύμανθος (klas. Ἐρύμανθος) oraz w postaci etnikonu *o-ru-ma-si-ja-jo* (PY An 519.12) = *Ορυμανσιαῖος, derywowanego od **o-ru-ma-si-ja* (sc. χώρα) – ‘region O.’, utworzonego z kolei od toponimu *o-ru-ma-to*. Zob. F. Aura Jorro, *Diccionario Micénico*, t. 2, Madrid 1993, 50-51. Vladimir Georgiev (*Die altgriechische Flussnamen*, s. 21) uważa nazwę góry Ὀρύμανθος za pelazgijską i wywodzi od ie. **uru-monto-s* (‘rozległa góra / Breitberg’). Por. skt. *uru-* (‘szeroki’), gr. εὐρύς ‘ts.’ i łac. *mōns, montis* (< **montis*) m. (‘góra’). Wedle starogreckich wierzeń w okolicach Erymantu grasował olbrzymi dzik erymancki, którego pojmanie żywcem stanowiło jedną z dwunastu prac Heraklesa.

⁹³ Pad (wł. Po) – największa rzeka we Włoszech (o długości 652 km), bierze swój początek w prowincji Cuneo w Alpach Kotyjskich (w Piemontcie) w miejscu zw. Pian del Re (2020 m). Płynie m.in. przez Turyn, Piacenzę, Cremonę, uchodzi do Morza Adriatyckiego szeroką deltą (złożoną z 5 głównych ramion) na pd. od Chioggio. Za główne ujście uważa się ramię wpadające na wsch. od miejscowości Pila, zwane Po della Pila.

⁹⁴ Pliniusz Starszy (*Nat. hist.* III, 122), powołując się na Metrodora ze Skepsis, podaje, że rzeka Pad została nazwana od sosen rosnących u jej źródła, które w języku Gallów nazywają się *padi* (pl.). Zob. K.T. Witzak, *Gaulish pados ‘pitch-pine’ and Lithuanian kadagys ‘juniper’*, „Studia Indogermanica Lodziensia” 2 (1998) 171. Por. Gajusz Pliniusz Sekundus, *Historia naturalna*, t. 1: *Kosmologia i Geografia. Księgi II-VI*, tł. I. Mikołajczyk *et alii*, Toruń 2017, 259. Rzymski encyklopedysta nie omieszczał też przytoczyć niezwykle cenną informację, że Ligurowie, mieszkańcy górnego biegu rzeki, określali Pad rodzimym mianem *Bodincus*, co po łacinie miało znaczyć *fundo carens* (‘pozbawiona dna’, tj. głęboka). Zob. Plin. *Nat. hist.* III, 122. Antyczne objaśnienie potwierdzają nowożytni badacze, którzy uznają nazwę *Bodincus* za formację derywowaną „liguryjskim” sufiksem *-inko* od rdzenia ie. **bhedh-* (‘kłuć, żgać, ryć, kopać’). Por. łac. *fodio* (‘kopać, kłuć’) oraz łac. *fundus* m. (‘dno, głębina, grunt’), gr. πυθμήν m. (‘dno, podstawa, fundament’), skt. *budhná-* m. / n. (‘grunt, dno’), niem. *Boden* m. (‘gleba, ziemia, grunt, dno’). Zob. C. Marcato, *Po*, w: *Dizionario di toponomastica. Storia e significato dei nomi geografici italiani*, red. G. Gasca Queirazza *et alii*, Torino 2005, 501. Istnieje hipoteza, jak dotąd słabo uargumentowana, zakładająca związek łac. *Padus* z liguryjskim hydronimem *Bodincus*. Zob. A. Renzo, *Nomi d’Italia. Origine e significato dei nomi geografici e di tutti i comuni*, Novara 2009, 296-297. Zdaniem niektórych językoznawców z hydronimem *Padus* spokrewniona jest nazwa Padwy (wł. Padova, łac. *Patavium*), miasta w pn.-wsch. Włoszech. Zob. G.B. Pellegrini, *Toponomastica italiana. 10000 nomi di città, paesi, frazioni, regioni, contrade, fiumi, monti spiegati nella loro origine e storia*, Milano 2008, 138-142; A. Ferrari, *Dizionario dei luoghi del mito. Geografia reale e immaginaria del mondo classico*, Milano 2011, 726.

kę Pad mianem Eridanos (*Eridanus*)⁹⁵, utworzonym od Eridanosa, syna Słońca, którego nazywano też Faetonem⁹⁶. Ten, rażony piorunem, spadł do tej właśnie rzeki i utonął⁹⁷. Wraz ze wschodem „Psiej Gwiazdy”⁹⁸ [rzeka] od topniejącego śniegu przybiera, a po przyjęciu trzydziestu innych rzek⁹⁹ wpływa do Morza Adriatyckiego w pobliżu Rawenny¹⁰⁰.

27. Tyber (*Tiberis*)¹⁰¹, rzeka w Italii, podobno otrzymała nazwę po Tyberinie, królu Albańczyków, który w niej utonął [podczas przeprawy]¹⁰².

⁹⁵ Największa we Włoszech rzeka znana była w starożytnej Grecji pod nazwą Ἠριδανός. Zob. np. Polib., *Hist.* II 16 oraz Verg. *Georg.* IV, 366-373; Hyg. *Fab.* 154; Plin. *Nat. hist.* III, 117; Solin. *Coll.* II, 25. Hezjod (VIII/VII wiek p.n.e.) w *Teogonii* wśród bóstw rzecznych, będących dziećmi pary tytanów Okeanosa i Tetydy, wymienia „Erydana o wirach głębokich” (*Th.* 338: Ἠριδανόν βαθυδίνην). Starożytni próbowali zidentyfikować mityczny ciek z jakąś rzeczywistą rzeką, płynącą gdzieś na Zachodzie. Znanе są próby zestawienia Eridanu z Renem, Rodanem, wreszcie Padem. Z terenu Grecji znamy słynny strumień o tej samej nazwie, prawy dopływ rzeki Ilissos, przepływający przez dzielnicę Keramejkos w Atenach. Zob. K.H. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως και των περιοχών των Αθηνών*, Αθήνα 2006, 42. Według Alberta Carnoy (*Dictionnaire étymologique de la mythologie gréco-romaine*, Louvain 1957, 53) grecka nazwa rzeczna Ἠριδανός jest formacją złożoną z gr. ep. ἦρι adv. (‘rano, wcześniej’) i indoeuropejskiego rdzenia hydrograficznego *danu-, poświadczonego chociażby w awestyjskim ap. *dānu-* f. (‘rzeka, strumień’). Należy podkreślić, że hydronim Ἠριδανός pozostaje w etymologicznym związku z takimi nazwami rzek, jak: *Rodan*, *Dunaj*, *Dniepr*, *Dniestr*, *Don*, *Jordan*. Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 199, 476.

⁹⁶ Por. też Servius, *Commentarii in Vergilii Aeneidos libros*, VI, 659: „Eridanus Solis filius [...] fulminatus in Italiae fluvium cecidit: at tunc a luce ardoris sui Phaethon appellatus est, et pristinum nomen fluvio dedit”.

⁹⁷ Historię brawurowej jazdy Faetona rydwanem Heliosa opowiada obszernie m.in. Owidiusz (*Met.* II, 150-328).

⁹⁸ Terminem „Psia Gwiazda” określa się Kanikulę, tj. Syriusza, najjaśniejszą gwiazdę w konstelacji Wielkiego Psa (łac. *Canis Maior*), zwiastującą letnie upały (22 VI-23 VIII).

⁹⁹ Informację tę podaje już Pliniusz Starszy (*Nat. hist.* III, 118). W rzeczywistości Pad posiada ponad 140 dopływów.

¹⁰⁰ Wody Padu w starożytności doprowadzone były do Rawenny tzw. kanałem Augusta (*Augusta fossa*). Ten ujściowy odcinek rzeki nosił nazwę *Padusa* (wcześniej *Messanicus*). Warto odnotować, że Rawenna leży ok. 60 km poniżej południowego krańca rozległej delty rzeki Pad.

¹⁰¹ Tyber (wł. Tevere) – niewątpliwie najsłynniejsza rzeka Włoch (o długości 405 km), wypływa ze zboczy góry Fumaiolo (leżącej w Apeninach Toskańskich), przepływa przez Rzym, wpada do Morza Tyrreńskiego w pobliżu Ostii i Fiumicino. Niektórzy badacze uważają, że rzeka w starożytności nosiła etruską nazwę *Rumon*, od której z dużym prawdopodobieństwem mógł zostać urobiony ojkonim *Roma*. Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 505, 569; C. Marcato, *Nomi di persona, nomi di luogo. Introduzione all'onomastica italiana*, Bologna 2009, 109.

¹⁰² Por. Varro, *De lingua Latina*, V, 30: *Tiberinus, qui [...] nomen flumini dedit* (Liv. I, 3, 8; Ov. *Met.* XIV, 614; Ov. *Fast.* IV, 47). Zob. też Ferrari, *Dizionario del luoghi del*

Przed tym zdarzeniem rzeka nosiła starożytne miano *Albula*¹⁰³, utworzone od koloru, ponieważ [czasami] jest ona biała od śniegu¹⁰⁴. Niekiedy rzeka *Tiberis* nazywana jest *Tibris*. [Trzeba jednak wiedzieć, że] w języku potocznym używa się nazwy *Tiberis*, forma *Tibris* pojawia się jedynie w poezji¹⁰⁵.

28. Rzeka *Danubius* (Dunaj)¹⁰⁶, wedle powszechnego mniemania, zawdzięcza nazwę olbrzymim pokładom śniegu (*copia nivium*)¹⁰⁷, dzięki którym jeszcze bardziej przybiera. Dunaj spośród wszystkich rzek Europy cieszy się największą sławą. Znany jest też pod alternatywnym mianem *Ister*¹⁰⁸, ponieważ zmienia swą nazwę z uwagi na fakt, iż biegnie przez

mito, 919-921. Objaśnienia nazw geograficznych od eponimicznych bohaterów lub bogów było niezwykle popularne w antycznej kreacji nazwotwórczej. Współcześnie nazwę Tybru wywodzi się od apelatywu ie. **tībhos*. Por. gr. τῖφος n. ('woda stojąca, bagno, staw'). Zob. K.T. Witzczak, *The Latin Origin of the River Name Tiberis*, „Latomus: Revue d'études latines” 73 (2014) z. 1, 3-10.

¹⁰³ Por. Varro, *De lingua Latina*, V, 30: „sunt qui Tiberim priscum nomen Latinum Albulam vocitatum litteris tradiderint”; Vergilius, *Aeneis*, VIII, 330-332: „tum reges asperque immani corpore Thybris, / a quo post Itali fluvium cognomine Thybrim / diximus; amisit verum vetus Albula nomen”; Livius, *Ab Urbe condita*, I, 3, 8: „fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant”; Plinius, *Naturalis historia*, III, 53: „Tiberis, antea Thybris appellatus et prius Albula”.

¹⁰⁴ Starożytni przeważnie wiązali hydronim *Albula* z kolorem wody. Zob. Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione*, 4 (Müller): „Albula Tiberis fluvius dictus est ab albo aquae colore”.

¹⁰⁵ W postaci synkopowanej jest poświędzona jedynie forma *Thybris*, użyta m.in. przez Wergiliusza (*Aen.* VIII, 330-332: „Thybris, / a quo post Itali fluvium cognomine Thybrim / diximus”), a także przez Pliniusza Starszego (*Nat. hist.* III, 53: „Tiberis, antea Thybris appellatus”).

¹⁰⁶ Rzeka Dunaj (o długości 2888 km) wypływa z gór Schwarzwald (6 km na pn. zach. od Furtwangen), przepływa przez 10 krajów europejskich (Niemcy, Austrię, Słowację, Węgry, Chorwację, Serbię, Bułgarię, Rumunię, Mołdawię i Ukrainę), uchodzi do Morza Czarnego trzema głównymi ramionami: Kilia (od nazwy ukr. miasta Кілія < gr. biz. κελλία n. pl. – ‘spichlerze’), Sulina (tur. < rum. *salina* – ‘miejsce pozyskiwania soli’) i Sfântu Gheorghe (‘Święty Jerzy’).

¹⁰⁷ Kolejny przykład etymologii ludowej: *Danubius* < *nivium copia*. Obecnie nazwę Dunaju wywodzi się od pie. rdzenia **dhenH-* (‘płynąć’), poświęconego w awestyjskim apelatywie *dānu-* (‘rzeka, strumień’). Zob. Georgiev, *Die Herkunft der Namen*, s. 5; Faure Sabater, *Diccionario*, s. 199-200.

¹⁰⁸ Dunaj w dolnym biegu nosił nazwę *Hister*, *Ister* (gr. Ἰστρος). Por. Hesiodus, *Theogonia*, 339: Ἴστρον καλλιπέεθρον. Rozwadowski (*Studia*, s. 111-115) wywodzi tracki hydronim Ἴστρος, podobnie jak i nazwę *Istra*, określającą cztery rzeki Europy Środkowowschodniej, od rdzenia pie. **eish*₁-, rozszerzonego sufiksem *-*ro-* lub jego żeńską formą *-*rā-*. W nazwach tych (po zaniku laryngalnej **h*₁) pojawia się epentetyczna

niezliczone kraje; płynąc zaś coraz dalej, rozszerza się od naporu wody. Rzeka bierze początek w górach Germanii i w zachodnich rejonach, zamieszkałych przez barbarzyńców¹⁰⁹, płynie następnie w kierunku wschodnim, przyjmując sześćdziesiąt dopływów, wreszcie uchodzi do Pontu (tj. Morza Czarnego) siedmioma ujściami (tj. rozbudowaną deltą).

29. Rodan (*Rhodanus*)¹¹⁰, rzeka w Galli, nazwana tak od miasta Rodos, założonego przez kolonistów rodyjskich¹¹¹. Płynąc gwałtownym nurtem, przecina wody Morza Tyrreńskiego¹¹². To zmieszanie się wody rzecznej z falami słonego morza stwarza często niemałe zagrożenie dla żeglarzy¹¹³.

spółgłoska *-t-*. Pokrewne nazwy, aczkolwiek nienotujące epentezy, pojawiają się w hydronimii zachodniej i północno-wschodniej Europy, np. gal. *Isara*, fr. *Isère*, niem. *Iser* (< celt. **Isarā*), lit. *Eisrā* itd. Identyczną etymologię podaje Georgiev (*Die altgriechischen Flussnamen*, s. 24), a także Pokorny (*Indogermanisches*, s. 299-301). Obydwaj językoznawcy wywodzą tracką nazwę Ἰστρος od praformy **Is-ro-s* < pie. **isə,rós* ('szybki, silny'). Por. att. ἰερός, joń., hom. ἰρός, dor. ἰαρός ('ruchliwy, żwawy, aktywny, świeży, rzeński, pełen boskiej mocy, święty, poświęcony').

¹⁰⁹ Por. Ambrosius, *Hexaameron*, II, 3, 12, PL 14, 163: „Danubius de occidentalibus partibus Barbarorum atque Romanorum intersecans populos, donec Ponto ipse condatur” ('Dunaj, płynąc z zachodu, przecina ziemie barbarzyńców i Rzymian i kryje się dopiero w Poncie (Morzu Czarnym)'). Zob. Św. Ambroży, *Hexaameron*, tł. W. Szoldrski, Warszawa 1969, 69.

¹¹⁰ Rodan (fr. Rhône) – rzeka o długości 812 km, bierze początek w Alpach Urneńskich (Szwajcaria), przepływa przez Jezioro Genewskie, biegnie dalej w kierunku południowym, wreszcie rozległą deltą uchodzi do Zatoki Lwiej (Morze Śródziemne) na zach. od Marsylii.

¹¹¹ O pochodzeniu Rodanu od ojkonimu informuje już Pliniusz Starszy (*Nat. hist.* III, 33: „ubi Rhoda Rhodiorum fuit, unde dictum [...] Rhodanus amnis”). Por. też Hieronymus, *Commentaria in epistolam ad Galatas*, II, 3, 425-426, PL 26, 354: „oppidum Rhoda, coloni Rhodiorum locaverunt: unde amnis Rhodanus nomen accepit”. Nazwę miejscową *Rhodus* (wzgl. *Rhoda*) utożsamia się z *Rhodanusia* (gr. Ῥοδανουσία), kolonią założoną ok. 400 p.n.e. przez mieszkańców Massalii (dzis. Marsylia). Zob. Sid. Apoll. *Epist.* I, 5, 2; Steph. Biz., s.v. Ῥοδανουσία, πόλις Μασσαλίας. Miasto jest lokalizowane w okolicach dzisiejszej miejscowości gminnej Saint-Montan (w departamencie Ardèche). Zob. F. Haug, *Rhoda*, w: *Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. 2/1, red. W. Kroll – K. Witte, Stuttgart 1914, 759. Nie ma wątpliwości, że nazwa miejscowa została urobiona od nazwy rzecznej i nie ma nic wspólnego z miastem *Rhodus*, rzekomo założonym przez kolonistów pochodzących z wyspy Rodos. Według onomastów hydronim *Rhodanus* (gr. Ῥοδανός) jest pochodzenia galijskiego (**Rodanos* < **Roth_ēnos* '[rzeka] płynąca stale') i wywodzi się od rdzenia ie. **ret-* ('biec, toczyć'). Zob. Pokorny, *Indogermanisches*, s. 866; Rix, *Lexikon*, s. 507.

¹¹² Biskup z Sewilli w innym miejscu *Etymologii* (XIII, 16, 2) podaje *explicite*, że mianem Morza Tyrreńskiego określa się tę część Morza Śródziemnego, która rozciąga się pomiędzy Zatoką Liguryjską (*sinus Ligusticus*) a zachodnimi wybrzeżami Italii. Oznacza to, że Rodan – wykorzystując Izydorową nomenklaturę – wpada nie do Morza Tyrreńskiego, lecz do Zatoki Galijskiej (*sinus Gallicus*), przylegającej do prowincji narboneńskiej (*Narbonensis provincia*).

¹¹³ Por. Ambrosius, *Hexaameron*, II, 3, 12, PL 14, 163: „Rhodanus rapido concitus cursu Thyrrheni aequoris freta scindens, in quo non mediocre fertur navigantium pericu-

30. Ren (*Rhenus*)¹¹⁴ miał zostać tak nazwany przez związek z Rodanem, ponieważ wypływa z tej samej co on prowincji¹¹⁵. Ren to rzeka Germanii, którą zalicza się do trzech największych cieków Europy¹¹⁶. Toczy swe wody od szczytów Alp aż do głębin Oceanu (tj. Morza Północnego)¹¹⁷.

31. Rzeka *Iberus*¹¹⁸ w dawnych czasach dała nazwę całej Hiszpanii¹¹⁹.

lum, dum inter se maris fluctus et amnis fluenta decertant” (‘Rodan rozdziera szybkim biegiem fale morza Tyrreńskiego, a z powodu walki, jaką toczą ze sobą fale morskie, grozi na nim niemałe niebezpieczeństwo dla żeglarzy’). Zob. Św. Ambroży, *Hexaameron*, tł. W. Szoldrski, Warszawa 1969, 69.

¹¹⁴ Ren (niem. Rhein, fr. Rhin, hol. Rijn) wypływa ze źródeł wytryskających w masywie San Gotardo (Alpy Szwajcarskie), przepływa przez Jezioro Bodeńskie, tworzy naturalną granicę między Francją i Niemcami. Deltą Renu i Mozy uchodzi do Morza Północnego na zachód od Rotterdamu.

¹¹⁵ Objaśnienie Izzydora, stawiające w związku etymologicznym nazwy *Rhenus* i *Rhodanus*, polega na podobieństwie dźwiękowym obu nazw wodnych. Współcześni językoznawcy zgodnie przypisują galijską genezę hydronimowi łac. *Rhēnus* (< gr. Ῥῆνος). Jego postać praceltycka miała brzmieć **Reinos* i wywodzić się od rdzenia pie. **h₃reiH-* (‘falować, wrzeć, kipieć, wirować, kręcić się’). Zob. przyp. 17.

¹¹⁶ Ren jest rzeczywiście trzecią po Wodrze i Dunaju najdłuższą rzeką Europy (1326 km).

¹¹⁷ Por. Ambrosius, *Hexaameron*, II, 3, 12, PL 14, 163: „Rhenus de iugo Alpium usque in Oceani profunda cursus suos dirigens, Romani memorandus adversus feras gentes murus imperii” (‘Ren płynie ze szczytów Alp i kieruje swój bieg ku głębi oceanu i stanowi mur ochronny cesarstwa przeciw dzikim ludom’). Zob. Św. Ambroży, *Hexaameron*, tł. W. Szoldrski, Warszawa 1969, 69.

¹¹⁸ Łac. *Iberus* a. *Hiberus*, obecnie Ebro, druga co do wielkości rzeka Półwyspu Iberyjskiego ze źródłami w okolicach Pico Tres Mares (na granicy dwóch prowincji: Cantabria i Burgos), przepływa m.in. przez Logroño i Saragossę, wpada deltą do Morza Śródziemnego w prowincji Tarragona. Hydronim posiada obfitą atestację antyczną, np. Ἰβηρ, Ἰβηρος (np. Polib., *Hist.* II 35, 2; Strabon, *Geogr.* III 3, 8), *Hiberus* || *Iberus* (np. Caes. *Civ.* I, 60; Plin. *Nat. hist.* III, 21). Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 215. Uczeni zestawiają nazwę rzeki z baskijskim apelatywem *ibai*, *hibai* (‘rzeka’) i pokrewnym z nim wyrazem *ibar* (‘dolina, żyzny teren pomiędzy górami, szeroka równina porośnięta trawą’). Zob. J.M. Albaigès, *Enciclopedia de los topónimos españoles*, Barcelona 1998, 238-239; J.L. García Alonso, *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*, Vitoria 2003, 173; R.L. Trask, *Etymological Dictionary of Basque*, Sussex 2008, 217.

¹¹⁹ Hiszpania w starożytności nosiła alternatywną nazwę *Iberia* || *Hiberia*, utworzoną od hydronimu *Iberus* || *Hiberus*. Zob. m.in. Isid. *Etym.* XIV, 4, 28: „Hispania prius ab Ibero amne Iberia nuncupata”; Iust. *Epit.* XLIV, 1, 2: „Hispaniam veteres ab Hiberio amne primum Hiberiam [...] cognominaverunt”; Amm. *Res gest.* XXIII, 6, 21: „Hiberia ex Hiberio, nunc Hispania”; F. Villar, *Gli indoeuropei e le origini dell’Europa*, Bologna 1997, 503.

32. *Mineus*¹²⁰, rzeka w Galicji¹²¹, wzięła nazwę od koloru pigmentu, który występuje w niej w dużej ilości¹²².

33. Rzeka *Durius*¹²³ została tak nazwana przez Greków, jak gdyby miała związek z greckim wyrazem „dorycki” (*Doricus*)¹²⁴. Rzeka Tag (*Tagus*)¹²⁵

¹²⁰ Rzeka w źródłach łacińskich funkcjonowała pod nazwą *Minius* (Plin. *Nat. hist.* IV, 112; Mela, *Chor.* III, 10). Obecnie nosi nazwę Miño (po hiszpańsku), Minho (po portugalsku). Rzeka (o długości 350 km) wypływa z Laguna de Fuente Miña, przepływa przez miasta Lugo, Orense i Tuy, kończy bieg w Oceanie Atlantyckim, tworząc estuarium pomiędzy La Guardia i Caminha. Ciek w dolnym biegu stanowi granicę Hiszpanii i Portugalii (o długości 75 km).

¹²¹ Galicja (łac. *Gallicia, Gallaecia* || *Callaecia*), obecnie autonomiczny region Hiszpanii (w pn.-zach. części Półwyspu Iberyjskiego) z głównym miastem Santiago de Compostela.

¹²² Hydronim *Minius* z łac. apelatywem *minium* n. (‘cynober, czerwony pigment, jasna czerwień, minia, czerwień ołowiu’) zestawiał już historyk rzymski Pompejusz Trogus (I p.n.e./I n.e.). Zob. Iust. *Epit.* XLIV, 3, 4: „Regio Gallicia [...] uberrima [...] minio, quod etiam vicino flumini nomen dedit”. Izydor w innym miejscu swoich *Etymologii* powtarza tę samą informację (XIX, 17, 7): „Minium primi Graeci in Ephesiorum solo invenisse traduntur. Cuius pigmenti Hispania ceteris regionibus plus abundat; unde etiam nomen proprio flumini dedit”. Zob. Albaigès, *Enciclopedia*, s. 390. W większości współczesnych opracowań nazwę rzeki uznaje się za przedromańską i zalicza do szeregu europejskich hydronimów, zawierających substratowy (przedindoeuropejski) rdzeń *m-n*, którego semantyka nie została jak dotąd sprecyzowana. Por. Main (Niemcy), Maine (Francja), Mień, Mianka, Mienia, Minina (Polska) etc. Zob. Staszewski, *Mały słownik*, s. 280; Faure Sabater, *Diccionario*, s. 37, 403. Za indoeuropejskim pochodzeniem rzeki optują liczni onomaści, którzy wywodzą hydronim od ie. rdzenia **mei-* (‘zmieniać, zamieniać’). Zob. Pokorny, *Indogermanisches*, s. 710; Rix, *Lexikon*, s. 426; J. Udolph, *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*, Heidelberg 1990, 159-164; Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków 2001, 173-174; E. Bascuas López, *La hidronimia de Galicia: Tres estratos. Paleoeuropeo, celta y latino*, „Estudios Mindonienses” 24 (2008) 534.

¹²³ Obecnie Duero (hiszp.), Duoro (port.). Trzecia pod względem długości rzeka (897 km) na Półwyspie Iberyjskim, wypływająca w Hiszpanii w okolicach la Peña de Urbión na granicy prowincji Rioja i Soria, uchodzi do Oceanu Atlantyckiego w portugalskim mieście Oporto. Hydronim jest dobrze udokumentowany w źródłach greckich (Δούριος, Δόριος) i łacińskich (*Durius*). Nazwę rzeki wywodzi się od celtyckiego rdzenia hydrograficznego **dur-* (‘woda, rzeka, nurt wody’), poświadczonego w nazwach wielu europejskich rzek, np. hiszp. *Duruelo* (demin. < n. w. *Duero*), *Dore* (dwie rzeki w Piemontcie = łac. *Duria*), *Thur* (rzeka w pn.-wsch. Szwajcarii). Zob. Albaigès, *Enciclopedia*, s. 236. Morfem leksykalny **dur* || **tur* jest niekiedy zestawiany z baskijskim wyrazem *iturri* (‘źródło’). Zob. Staszewski, *Mały słownik*, s. 122; Faure Sabater, *Diccionario*, s. 210-211. Portugalczycy wierzą, że nazwa rzeki Duoro powstała ze skrócenia uprzedniej postaci *rio de Ouro* (= hiszp. *rio de oro*, dosł. ‘złota rzeka’). Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 211.

¹²⁴ Na skojarzenie hydronimu *Durius* z odetnicznym przymiotnikiem „dorycki” (*Doricus*) wpłynęło zapewne brzmieniowe podobieństwo łac. formy *Dorius* (< gr. Δόριος ‘ts.’).

¹²⁵ Tag (hiszp. Tajo, port. Tejo) jest najdłuższą rzeką Półwyspu Iberyjskiego (1007 km). Bierze początek w prowincji Teruel w pobliżu miasta Alcantara, przepływa przez

zawdzięcza swą nazwę hiszpańskiej Kartaginie (*Cartago*)¹²⁶, w okolicach której bierze początek¹²⁷; obfituje w złotoonośne piaski¹²⁸ i z tego powodu jest przedkładana nad pozostałe rzeki [obu] Hiszpanii¹²⁹.

34. Rzeka Betis (*Baetus*)¹³⁰ dała nazwę prowincji *Baetica*¹³¹. O cieku mówi Marcjalis: „*Baetis olivifera crinem redimite corona, / aurea qui ni-*

prowincje Guadalajara, Cuenca, Toledo, Madrid y Cáceres, kończy bieg w Oceanie Atlantyckim w pobliżu Lizbony, tworząc wielkie rozlewisko zw. estuarium.

¹²⁶ Chodzi o Nową Kartaginę (łac. *Carthago Nova*, dzis. hiszp. Cartagena w Murcji), kolonię kartagińską (zw. po fenicku Qart Hadasht, dosł. ‘nowe miasto’), założoną w 228 p.n.e. przez Hazdribala. Powiązanie nazwy rzecznej *Tagus* z ojkonimem *Cartago* (zam. *Carthago*) jest klasycznym przykładem tzw. etymologii ludowej (naiwnej). W starożytności chętnie wiązano nazwę Tagu z gr. ap. τὰγός m. (‘dowódca, wódz, naczelnik’). W czasach nowożytnych próbowano wywodzić hydronim od fen. *dag* (‘ryba’; por. hebr. *dāg* m. – ‘ryba’, ugaryckie *dg* coll. – ‘ryby’) lub od fenickiego teonimu *Dagon*. Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 554-555. Kastylijska etymologia ludowa wiąże nazwę Tagu (hiszp. *Tajo*) z urwiskami (hiszp. *tajo*), z powodu których rzeka często zwięza swój nurt. Zob. Albaigès, *Enciclopedia*, s. 580. Współcześnie łączy się nazwę rzeki z przedromańskim (tj. nieindoeuropejskim) rdzeniem oronimicznym **tag-* o niesprecyzowanym znaczeniu, poświadczonym w takich nazwach, jak *Taga* (Lérida), *Tagamanent*, *Tagast* (Barcelona), *Tagomago* (Ibiza) etc. Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 554-555. Za (wodną) indoeuropejską genezę Tagu opowiadał się J. Leite de Vasconcellos, który wywodził hydronim z celt. **stago-s* < ie. **stag-* (‘kapać’; > gr. στῆζω ‘ts.’). Por. bret. *Ster* (‘rzeka, potok’; < **stag-rā*). Zob. García Alonso, *La Peninsula Ibérica*, s. 90.

¹²⁷ Źródła Tagu, wytryskające na zboczach góry Sierra de Albarracín (na wysokości 1593 m) w paśmie Montes Universales (Góry Iberyjskie), znajdują się w rzeczywistości w dużej odległości od Cartageny (ponad 300 km w linii prostej).

¹²⁸ O złotoonośnych (złotodajnych) piaskach Tagu pisał już Pliniusz Starszy (*Nat. hist.* IV, 115: „*Tagus auriferis harenis celebratur*”). Autorzy łacińscy najczęściej określają Tag poetyckim epitetem *aurifer* (‘złotoonośny’): Catul., *Carm.* 29, 19: „*amnis aurifer Tagus*”; Mart. *Ep.* X, 96, 3: „*auriferumque Tagum*”.

¹²⁹ Izydor ma zapewne na myśli dwie części antycznej Hiszpanii: Hiszpanię Blższą (*Hispania citerior*), zwaną od czasów Augusta *H. Tarraconensis*, z głównym ośrodkiem w *Carthago Nova*, i Hiszpanię Dalszą (*Hispania ulterior*) z miastem *Corduba*. Zob. Isidorus, *Etymologiae* XIV 4, 30: „*Duae sunt autem Hispaniae: Citerior, quae in septentrionis plagam a Pyrenaeo usque ad Carthaginem porrigitur; Ulterior, quae in meridiem Celtiberis usque ad Gaditanum fretum extenditur*”.

¹³⁰ Obecnie Guadalquivir (< arab. *wādī al-kabīr*, dosł. ‘rzeka wielka’). Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 274; Albaigès, *Enciclopedia*, s. 294. Pięta co do wielkości rzeka Półwyspu Iberyjskiego (657 km) wypływa z gór Sierra de Cazorla (Jaén), przepływa przez słynne miasta Sewillę i Kordobę, uchodzi do Zatoki Kadyksu (Ocean Atlantycki) przy miejscowości Sanlúcar de Barrameda.

¹³¹ Rzymska prowincja *Hispania Baetica*, stanowiąca część *H. ulterior*, w dużej mierze pokrywała się z terytorium dzisiejszej Andaluzji.

tidis vellera tingis aquis” (‘Betisie, mający włosy uwieńczone wieńcem oliwnym, / który przejrzystymi wody ozłacasz runo’)¹³². Rzeczywiście, wełna owcza zanurzona w jej wodach przybiera ładną barwę. Rzeka otrzymała nazwę Betis, ponieważ spływa obniżonym terenem: Grecy bowiem na określenie czegoś położonego w dole lub zagłębionego używają wyrazu †*bitin*†¹³³.

35. Podczas powodzi niektóre rzeki są blokowane przez zwaliska osuniętej ziemi. W tym czasie mogą też tworzyć się nowe rzeki, które podziemnymi szczelinami wypływają obficie na powierzchnię¹³⁴.

Z języka łacińskiego przełożyła
oraz wstępem i komentarzem opatrzyła
Elwira Kaczyńska¹³⁵

¹³² Martialis, *Epigrammata* XII 98, 1-2.

¹³³ Zarejestrowany w kodeksach zapis †*bitin*† (zapewne acc. sg. neutrius generis) jest niewątpliwie łacińskim odpowiednikiem średniogreckiej formy *βύθιν (< stgr. βύθιον). Z łacińskich objaśnień tego wyrazu („*bitin enim Graeci humile vel mersum vocant*”) niedwuznacznie wynika, że hydronim ten łączono w starożytności z greckim apelatywem βύθιος adi. (‘zanurzony w głębinie, głęboki’). Współcześni badacze uważają nazwę rzeki *Baetis* za przedromańską, wywodząc ją od hipotetycznej bazy iberyjskiej (a więc przedindoeuropejskiej) **bai-*, spokrewnionej z baskijskim apelatywem *ibai* (‘rzeka’). Zob. Faure Sabater, *Diccionario*, s. 97; García Alonso, *La Península Ibérica*, s. 33.

¹³⁴ Fragment ten jest zapowiedzią następnego rozdziału poświęconego powodziom (*Etym.* XIII, 22: *De diluviis*).

¹³⁵ Dr hab. Elwira Kaczyńska, profesor nadzwyczajny w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu Łódzkiego, e-mail: elwira.kaczynska@uni.lodz.pl; aradaina@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4545-1927.